April 1930.

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 388

याज्ञवल्क्यस्मृतिः।

श्रीमित्रमिश्रकृत'वीरमित्रोदय'टीकया श्रीविज्ञानेश्वरकृत-'मिताक्षरा'टीकया च सहिता।

साहित्याचार्य-खिस्ते नारायणशास्त्रिणा साहित्योपाध्याय-होशिङ्ग जगन्नाथशास्त्रिणा च संशोधिता।

YĀJÑAVALKYA SMṚTI

With the Commentary of Mitra Mis'ra's Vīramitrodaya and Vijnānes'vara's Mitākṣarā.

Edited by

Pt. Nārāyaṇa S'āstrī Khisto Sāhityāchārya, Assistant Librarian, and
Pt. Jagannātha S'āstrī Hos'inga Sāhityopādhyāya, Sādholāl Scholar,
Sarasvatī Bhavana, Benares.

FASCICULUS X-१०

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1929.

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—३८८

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Agents:

1 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

2 Arthur Probsthain,
Oriental & Foreign Bookseller,
LONDON.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

(मिता०) पूर्वोक्तपितृयानमाह—

यज्ञेनेति। ये पुनर्विहितैर्मार्गैर्यज्ञदानतपोभिः स्वर्गफलभोक्तारस्ते क्रमात् धूमादिचन्द्रपर्यन्तपदार्थाभिमानिनीर्देवताः प्राप्य पुनरेव वायुवृष्टिजलभूमीः प्राप्य व्रीह्याद्यन्नरूपेण शुक्रत्वमवाप्य संसारिणो योनिं व्रजन्ति। एतन्मार्गद्वयमत्तो यो न विजानाति मार्गद्वयोपायभूतधर्मानुष्ठानं न करोति, असौ दन्दशूको भुजङ्गः, पतङ्गः शलभः, कृमिः कीटो वा भवेत् ॥ १९५–१९७ ॥

(वी०मि०) अथाऽऽत्मोपासनस्येतिकर्तव्यतामाह—

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्योत्तरं करम् ॥
उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ॥ १९८ ॥
निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ॥
तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥ १९९ ॥
सन्निरुध्येन्द्रियग्रामं नाऽतिनीचोच्छ्रितासनः ॥
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥ २०० ॥
ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥
धारयेत्तत्र चाऽऽत्मानं धारणां धारयन् बुधः ॥ २०१ ॥

उरुस्थावुत्तानौ ऊर्ध्वकृतपादतलौ चरणौ यस्य तादृशः सन् सव्यकरे उत्ताने उत्तरं दक्षिणकरमुत्तानं न्यस्य मुखं किञ्चिदुन्नाम्य ऊर्ध्वं कृत्वा उरसा उन्नतेन विष्टभ्य ऊर्ध्वं कायं स्तम्भयित्वा सत्त्वस्थः कामक्रोधादिरहितः सुनिश्चलो निष्कम्पः इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां ग्रामं समूहं संनिरुध्य विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य अतिनीचमत्युच्छ्रितं च यत्तद्भिन्नासनोपविष्टः द्विगुणं त्रिगुणं कुम्भकरेचकाख्यम्, अपिकारात् द्वादशमात्राकालव्यापकं पूरकं च प्राणायाममनुक्रमेदारभेत। तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः।
त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥

इति। मात्रा निमेषोन्मेषकालः। तत इति। प्राणायामेन प्राणवायुं स्थिरीकृत्य यो हृदये दीपवत्प्रकाशमानः प्रभुरात्माऽसौ ध्येयः। तत्र ध्याने धारणां प्राणायामस्वरूपां धारयन्नात्मानं धारयेन्मनसा

स्थिरीकुर्यादित्यर्थः । चकारैस्त्रिभिर्ग्रीवोन्नमनरहोऽवस्थानपरमात्मा-भेदध्यानानां समुच्चयः ॥ १९८–२०१ ॥

(मिता०) उपासनाप्रकारमाह—

ऊरुस्थेत्यादि। ऊरुस्थावुत्तानौ चरणौ यस्य स तथोक्तः बद्धपद्मासनः तथोत्ताने सव्यकरे दक्षिणमुत्तानं न्यस्य मुखं किञ्चिदुन्नाम्योरसा च विष्टभ्य स्तम्भयित्वा तथा निमीलिताक्षः सत्त्वस्थः कामक्रोधादिरहितो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् तथा तालुनि स्थिता अचला जिह्वा यस्य स तथोक्तः तथा संवृतास्यः पिहिताननः सुनिश्चलो निष्प्रकम्पः तथा सम्यगिन्द्रियसमूहं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य नातिनीचासनो नात्युच्छ्रितासनो यथा चित्तविक्षेपो न भवति तथोपविष्टः सन् द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणायाममभ्यासमुपक्रमेत्। ततो वशीकृतपवनेन योगिना योऽसौ हृदये दीपवदप्रकम्पः प्रभुः स्थितोऽसौ ध्यातव्यः। तत्र च हृदि आत्मानं मनोगोचरतया धारयेत्, धारणामवधारयन् । धारणास्वरूपं च जान्वग्रभ्रमणेन, छोटिकादानकालो मात्रा। ताभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्राणायामः। त्रिंशद्भिर्मध्यमः। पञ्चचत्वारिंशद्भिरुत्तमः। एवं प्राणायामत्रयात्मिकैका धारणा। तास्तिस्रो योगशब्दवाच्यास्ताश्च धारयेत् । यथोक्तमन्यत्र—'सम्भ्रम्य छोटिकां दद्यात्कराग्रं जानुमण्डले । मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः ॥ मध्यमो द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो धारणा तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैकैका ताभिर्योगस्तथैव च' ॥ इति ॥ १९८–२०१ ॥

(वी०मि०) एवं धारणात्मकयोगे सिद्धे मूलमाह—

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ॥
निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ॥ २०२ ॥
अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धेश्च लक्षणम् ॥
सिद्धे योगे त्यजन् देहममृतत्वाय कल्पते ॥ २०३ ॥

अणिमकार्यमन्तर्धानमावरकेन विनाऽदृश्यत्वलक्षणं, स्मृतिर्जन्मान्तरानुभूतार्थस्मरणं, कान्तिः कमनीयरूपता, दृष्टिर्व्यवहिताऽतीन्द्रियदर्शित्वं, श्रोत्रज्ञता दूरस्थशब्दश्रावित्वं, निजदेहं त्यक्त्वा परदेहप्रवेशः, छन्दतः स्वेच्छयाऽर्थानामपेक्षितानां ग्रामपश्वादीनां

सृष्टिः। एतत्सर्वमेवान्तरप्रयोजनभूतं कारणभूताया योगसिद्धेर्लक्षणमनुमापकम् । न केवलमन्तर्द्धानादिप्रयोजनभाक् योगसिद्धो भवति, किन्तु देहत्यागमिच्छया कुर्वन् मोक्षाय समर्थो भवति मोक्षभाग्भवति इत्याह–योग इति । तथापदेनाऽणिमादिसिद्धिं समुच्चिनोति । चकारेण योगसिद्धिफललघिमाद्यलोलुपत्वे मोक्षभाक्, इतरथा न तथेति समुच्चीयते ॥ २०२—२०३ ॥

(मिता०) धारणात्मकयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह—

अन्तर्धानमिति । अणिम(१)प्राप्त्या परैरदृश्यत्वमन्तर्धानम् । स्मृतिरतीन्द्रियेष्वर्थेषु मन्वादेरिव स्मरणम् । कान्तिः कमनीयता । दृष्टिरतीतानागतेष्वप्यर्थेषु । तथा श्रोत्रज्ञता अतिदवीयसि देशेऽभिव्यज्यमानतया श्रोत्रपथमनासेदुषामपि शब्दानां ज्ञातृता । निजशरीरत्यागेन परशरीरप्रवेशनम् । स्ववाञ्छावशेनार्थानां (२)कारणनिरपेक्षतया सृष्टिरित्येतद्योगस्य सिद्धेर्लक्षणं लिङ्गम् । न चैतावदेव प्रयोजनं, किन्तु सिद्धे योगे त्यजन् देहममृतत्वाय कल्पते ब्रह्मत्वासये च प्रभवति ॥ २०२–२०३ ॥

(वी०मि०) यज्ञोपवासाद्यसमर्थस्य सत्त्वशुद्धावुपायान्तरमाह—

अथवाऽप्यभ्यसन् वेदं न्यस्तकर्मा वने वसन् ॥
अयाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २०४ ॥

न्यस्तकर्मा काम्यनिषिद्धकर्मत्यागी गृहीतसंन्यासाश्रमो वने वसन् वानप्रस्थो वा वेदाभ्यासरतोऽयाचितमितभुक् चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षमवाप्नोतीत्यर्थः ॥ २०४ ॥

(मिता०) यज्ञदानाद्यसम्भवे सत्वशुद्धावुपायान्तरमाह—

अथवेति। अथवा त्यक्तकाम्योऽनिषिद्धकर्मा अन्यतमं वेदमभ्यसन् एकान्तशीलोऽयाचितमिताशनापादितसत्वशुद्धिरात्मोपासनेन परां मुक्तिलक्षणां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ २०४ ॥

(वी०मि०) न केवलं वानप्रस्थसंन्यासाश्रमवतोरेव मोक्षः, किन्तु गृहस्थब्रह्मचारिणोरपि । तदुक्तं प्राक् 'स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तै'रिति, तत्र गृहस्थस्याऽतिथिपूजादिकमपि सत्त्वशुद्धावधिकमपेक्ष्यमित्याह—

---

(१) अणिमाप्राप्त्या ख० । (२) करणनिरपेक्ष ख० ।

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ॥
श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥ २०५ ॥

तत्त्वज्ञाननिष्ठ आत्मध्याननिरतः सत्यवादी चकारात् श्राद्धादि· युक्त इति सर्वाश्रमसाधारणधर्मवान् न्यायेन सत्प्रतिग्रहादिनाऽर्जित· धनोऽतिथिपूजापरो नित्यनैमित्तिकश्राद्धकादित्यसाधारणगृहस्थधर्म· वान् गृहस्थो हि निश्चितं मुच्यते । अपिकारेण ब्रह्मचर्यगुरुसेवादि· स्वाश्रमासाधारणसत्यवचनादिसर्वाश्रमसाधारणधर्मवान् ब्रह्मचारी मुच्यत इति समुच्चीयते ॥ २०५ ॥

इति श्रीमत्० याज्ञवल्क्यव्याख्याने अध्यात्मप्रकरणं यतिधर्मप्रकरणाऽपरनामकम् ॥

(मिता०) किञ्च—

न्यायेति । सत्प्रतिग्रहादिन्यायेनोपार्जितधनः अतिथिपूजानत्परः नित्यनैमित्तिकश्राद्धानुष्ठाननिरतः सत्यवदनशीलः सम्यात्मतत्त्वध्यान· निरतो गृहस्थोऽपि हि यस्मान्मुक्तिमवाप्नोति तस्मान्न केवलमैहिक· पा(१)रिव्राज्यपरिग्रह एव मुक्तिसाधनम् ॥ २०५ ॥

इत्यध्यात्मप्रकरणम् ।

(वी०मि०) अथ नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपं धर्ममभिधास्यन् तत्प्ररोचनार्थमधिकारिविशेषप्रदर्शनार्थं च कर्मविपाकमाह त्रयो· दशभिः श्लोकैः—

महापातकजान् घोरान् नरकान् प्राप्य दारुणान् ॥
कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्विह ॥ २०६ ॥
मृगश्वसूकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥
खरपुल्कसवेणानां सुरापो नाऽत्र संशयः ॥ २०७ ॥
कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ॥
तृणगुल्मलतात्वं च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥ २०८ ॥

(१) पारिव्रज्य पा० ।

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापः श्यावदन्तकः ॥
हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥ २०९ ॥
यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते ॥

महापातकिनो ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयगुर्वङ्गनागमनवन्तस्तत्संसर्गिणश्च तत्तन्महापातकजान् दारुणान् दुःखैकभोगिनिलयान् नरकान् घोरान् भयानकान् नरकान् प्राप्य अनुभूय कर्मणां महातकजन्यानामदृष्टानां क्षयादुग्रफलदानेन क्षयान्नाशादल्पावशिष्टफलकादिह संसारे जायन्ते । तत्र ब्रह्महा मृगादीनां योनिं, सुरापः खरादीनां योनिमृच्छति प्राप्नोति जन्मार्थमत्र न संशयः । ब्राह्मणसुवर्णहारी कृमित्वादिकं गुरुतल्पगस्तृणादिकं क्रमशोऽवाप्नोति मृगादियोनिम् । जन्मान्तरशेषे मनुष्यजन्मवान् ब्रह्महादिः क्षयरोगश्यावदन्तत्वकुनखित्वदुश्चर्मत्वानि यथाक्रमं लभते । यश्च एषां महापातकिनां मध्ये येन ब्रह्मघ्नादिना संवसति पातित्यप्रयोजकसंसर्गवान् भवति स तस्य ब्रह्महादेर्लिङ्गं कुत्सितनखित्वादि तद्वानभिजायते मृगादियोनिषु जायते। आद्यतुशब्देन नरकानन्तरं मोक्षं व्यवच्छिनत्ति। द्वितीयतुशब्देन ब्राह्मणसुवर्णाहारित्वव्यवच्छेदः। चकारेण मृगयोन्यादिजन्मनां क्षयरोगादिभिः समुच्चयः । खरो गर्दभः, पुल्कसो निषादेन शूद्रायां जातः, वेनो वैदेहकेनाऽम्बष्ठ्यां जातः, कृमिर्मांसविष्ठासमुद्भूतः, कीटः पिपीलिकादिः, पतङ्गः शलभः, क्षयरोगो राजयक्ष्मा, श्यावः स्वभावकृष्णः, दुश्चर्मा कुष्ठी ॥ २०६ ॥ २०९ ॥

(मिता०) 'वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः' इत्यत्र प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञातषड्विधधर्ममध्ये पञ्चप्रकारं धर्ममभिधायाऽधुनाऽवशिष्टं नैमित्तिकं धर्मजातं प्रायश्चित्तपदाभिलप्यं प्रारिप्सुः प्रथमतस्तत्प्ररोचनार्थमधिकारिविशेषप्रदर्शनार्थं चाऽर्थवादरूपं कर्मविपाकं तावदाह—

महापातकजानिति । ब्रह्महत्यादिपञ्चकस्य महापातकसंज्ञा 'ब्रह्महा मद्यप' इत्यत्र वक्ष्यते । तद्योगिनो महापातकिनस्ते महापातकजानितांस्तामिस्रादिनरकान् स्वजनितदुष्कृतानुरूपान् घोरानतितीव्रवेदनापादकत्वेनाऽतिभयङ्करान् दारुणान् दुःखैकभोगनिलयान् प्राप्य कर्मक्षयात् कर्मजन्यनरकदुःखोपभोगक्षयादनन्तरं कर्मशेषात् पुनरिह

संसारे दुःखबहुलश्वशृगालादितिर्यग्योनिषु प्रकर्षेण भूयो भूयो जायन्ते । महापातकिग्रहणमितरेषामप्युपपातक्यादीनामुपलक्षणम् । तेषां च तिर्यगादियोनिप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०६ ॥

(मिता०) महापातकिनां संसारप्राप्तिमुक्त्वा तद्विशेषकथनायाह—

मृगेति । मृगा हरिणादयः श्वसूकरोष्ट्राः प्रसिद्धाः तेषां योनिं ब्रह्महा स्वकर्मशेषेण प्राप्नोति । खरो रासभः, पुल्कसः प्रतिलोमनिपादेन शूद्र्यां जातः, वैदेहकेनाम्बष्ठ्यां जातो वेणस्तेषां योनिं(१)सुरापः प्राप्नोति । कृमयः सजातीयसम्भोगनिरपेक्षा मांसविष्ठागोमयादिजन्याः, ततः किञ्चित्स्थूलतराः पक्षास्थिरहिताः पिपीलिकादयः कीटाः, पतङ्गाः शलभाः, तेषां योनिं ब्राह्मणस्वर्णहारी प्राप्नुयात् । तृणं काशादि, गुल्मलते प्रागुक्ते, तज्जातीयतां क्रमेण गुरुतल्पगः प्राप्नोति । एतच्चाऽकामकृतविषयम् । कामकारकृते त्वन्यास्वपि दुःखबहुलयोनिषु संसरन्ति । यथाह मनुः (१२।५५–५८)—'श्वसूकरखरोष्ट्राणां गो(२)वाजिमृगपक्षिणाम् । चाण्डालपुल्क(३)सानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् । हिंस्राणां चैव सत्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ लूताऽहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः' ॥ लूतोर्णनाभः । सरटः कृकलासः । 'तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः' ॥ इति ॥ २०७–२०८ ॥

(मिता०) एवं च तिर्यक्त्वादुत्तीर्णानां मानुष्ये रोगादिलक्षणानि भवन्तीत्याह—

ब्रह्महेति । किञ्च—एवं रौरवादिनरकेषु श्वसूकरखरादियोनिषु च दारुणं दुःखमनुभूयाऽनन्तरं दुरितशेषेण जननसमय एव क्षयरोगादिलक्षणयुक्ताः प्रचुरेषु मानवशरीरेषु संसरन्ति । ब्रह्महा क्षयरोगी राजयक्ष्मी भवेत् । निषिद्धसुरापः स्वभावतः कृष्णदशनः । ब्राह्मणहेम्नो हर्ता कुत्सितनखत्वम् । गुरुदारगामी दुश्चर्मत्वं कुष्ठिताम् । एषां ब्रह्महादीनां मध्ये येन पतितेन यः पुरुषः संवसति स तल्लिङ्गोऽभिजायते ॥ २०९ ॥

---

(१) योनीः ख० । (२) गोजाविमृगपक्षिणामिति पाठः ।
(३) पुल्कसानां च ङ० ।

अन्नहर्ताऽऽमयावी स्यान्मूको वागपहारकः ॥ २१० ॥
धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ॥
तैलहृत्तैलपायी स्यात्पूतिवक्त्रश्च(१) सूचकः ॥ २११ ॥
परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ॥
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ २१२ ॥
हीनजातौ प्राजायेत पररत्नापहारकः ॥
पत्रशाकं शिखी हृत्वा गन्धान् छुछुन्दरी शुभान् ॥२१३॥
मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः फलं क(२)पिः ॥
जलं प्लवः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करम् ॥ २१४ ॥
मधु दंशः फलं गृध्रो गां गोधाऽग्निं बकस्तथा ॥
श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः ॥ २१५ ॥

(वी०मि०) अन्नस्य सिद्धान्नस्य हर्ता चौर्यकारी यः स जन्मान्तरे आमयावी अजीर्णाग्निः स्यात्। वाचः पुस्तकस्य गुर्वाचार्याणां न तु ज्ञानस्य वेदादेर्वा अपहारकश्चौर्येणाऽऽपादानकारी मूकः स्यात्। जन्मान्तर इति सर्वत्र योज्यम्। धान्यमिश्रो व्रीह्याद्यपहारकस्तु शुद्धान्ने विक्रयाद्यर्थमसमीचीनधान्यमिश्रणकर्ता अतिरिक्ताङ्गः षडङ्गुलकरादिमान् स्यात्। पिशुनो विद्यमानपरदोषप्रकाशको दुर्गन्धनासिकः स्यात्। तैलहर्ता तैलपायी कीटविशेषः स्यात्। सूचकोऽ(३)सद्दोषसङ्कीर्तकः दुर्गन्धिमुखः स्यात्। अरण्ये इत्यादि स्पष्टम्। ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषः। हीनजातौ हेमकारात्मिकायाम्—

मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लाभेन मानवः।
विविधानि च रत्नानि जायन्ते हेमकर्तृषु॥

इति मनुवचनात्। पत्रशाकं वास्तुकादि हृत्वा शिखी मयूरः स्यात्। हृत्वेति द्वितीयान्ते सर्वत्राऽन्वेति। तेन शुभान् गन्धान् चन्दनादीन् हृत्वा छुछुन्दरी मूषिकाप्रभेदः स्यादित्यादिवाक्यार्थः। प्लवः पक्षिविशेषः। गृहकारी वरटाख्यः कीटविशेषः। दंशो वन-

(१) वक्त्रस्तु—इति मु० पु० पाठः। (२) कपिः फलम्—इति मु० पु० पाठः।
(३) सूचकोऽल्पदोष०—इति ख० पु० पाठः।

मक्षिका। पलं मांसम्। गोधा स्थलग्राहः। श्वित्री श्वेतकुष्ठी। रसः गुडद्राक्षादिः। चीरी उच्चैःस्वरः कीटविशेषः। शेषं सुगमम्। तुशब्देन स्वाम्यनुमतिव्यवच्छेदार्थकेन श्वेतपदार्थस्याऽचौर्यपर्यवसानम्। हिशब्दोऽवधारणे, चकाराभ्यां तथाशब्देन च स्तेयान्तराणां बहूनां तत्तद्योनि(१)कविपाकसमुच्चयः॥ २१०-२१५॥

(मिता०) किञ्च—

अन्नहर्तेति। अन्नस्यापहर्ता आमयावी अजीर्णाग्निः। वागपहारको ऽननुज्ञाताध्यायी पुस्तकापहारी च मूको वागिन्द्रियविकलो भवेत्। धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः षडङ्गुल्यादिः पिशुनो विद्यमानपरदोषप्रख्यापनशीलः पूतिनासिकः दुर्गन्धनासिकः तैलस्य हर्ता तैलपायी कीटविशेषो भवति। सूचकोऽसद्दोषसङ्कीर्तनो दुर्गन्धिवदनो जायते। एतच्च तिर्यक्त्वप्राप्त्युत्तरकालं मानुषशरीरप्राप्तौ द्रष्टव्यम्। (१२।६८)—'यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः। अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः'॥ इति मनुस्मरणात्॥ २१०-२११॥

(मिता०) किञ्च—

परस्येति। यः परदारानपहरति ब्रह्मस्वं च सुवर्णव्यतिरिक्तमपहरति असावरण्ये निर्जलदेशे ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो जायते॥२१२॥

(मिता०) किञ्च—

हीनेति। हीनजातौ हेमकाराख्यायां पक्षिजातौ पररत्नाद्यपहारको जायते। तथा च मनुः (१२।६१) 'मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः। विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु'॥ इति। पत्रात्मकं शाकं हृत्वा मयूरः। शुभान् गन्धानपहृत्य छुछुन्दरी राजदुहिताख्या मूषिका जायते॥ २१३॥

(मिता०) किञ्च—

मूषक इति। धान्यहारी आखुः। यानं हृत्वोष्ट्रः। फलं वानरः। जलं प्लवः (२)शकटबिलाख्यः पक्षी। पयः क्षीरम्। काको ध्वाङ्क्षः। गृहोपस्करं मुसलादि हृत्वा गृहकारी (३)वटकाख्यः कीटविशेषः। मधु हृत्वा दंशाख्यः कीटः। पलं मांसं तद् धृत्वा गृध्राख्यः पक्षी। गां हृत्वा गोधाख्यः प्राणिविशेषः। अग्निं हृत्वा बकाख्यः पक्षी। वस्त्रं

(१) तत्तच्चौर्यफ०—इति ग० पु० पाठः।

(२) शकटाबिलाख्यः ख०। (३) घरटाख्यः ख०।

हृत्वा श्वित्री । इक्ष्वादिरसं हृत्वा सारमेयः । लवणहारी चीर्याख्यः उच्चैःस्वरः कीटः ॥ २१४-२१५ ॥

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ॥
द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥ २१६ ॥
यथाकर्म फलं प्राप्य तिर्यक्त्वं कालपर्ययात् ॥
जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ २१७ ॥

(वी०मि०) एतद्योनिविशेषजन्यस्तेयकर्मणि(१) कृते एतत्प्रदर्शनार्थं प्रायश्चित्ताधिकारिनिरूपणप्रसङ्गेन यत्किञ्चिदुदाहरणार्थं मया ते उक्तं विशिष्याऽभिहितम् । अन्ये च विशेषाः संक्षेपेणोच्यन्ते । यथा द्रव्यस्याऽपह्रियमाणस्य प्रकाराः, तथैव जन्मान्तरे प्राणिजातयो भवन्ति । यथा दुग्धापहारात् श्वित्री बकः, दीपापहारी पेचक इत्यादि । विशेषश्चाऽत्र प्रकृतानुपयोगाद्ग्रन्थकृता नाऽभिहितः । प्रदर्शनार्थं त्वित्यन्वये(२)न मुख्यतोऽभिधेयत्वं कर्मविपाकस्य व्यवच्छिनत्ति । हिशब्देनाऽवधारणमभिप्रैति । क्षयरोगादिकं न मृगादिजन्मन्येव किन्तु मनुष्ययोनौ पश्चाज्जनिरिति प्रागुक्तं विवेचयन्नेव तैलपायिजन्माद्यनन्तरं पुनर्मनुष्ययोनौ दरिद्रा जायन्त इत्याह—यथेति । पुरुषाधमाः कृतपापाः यथाकर्म दुष्कृतानतिक्रमेण फलं नरकं तिर्यक्त्वं च प्राप्य कालपर्ययात् कालान्तरमासाद्य धर्मपुरुषलक्षणहीनाद्दरिद्रा जायन्ते ॥ २१६-२१७ ॥

(मिता०) एवं प्रदर्शनार्थं किञ्चिदुक्त्वा प्रतिद्रव्यं (३)पृष्टाकोटिन्यायेन वक्तुमशक्तेरेकोपाधिना कर्मविपाकं दर्शयितुमाह—

प्रदर्शनार्थमिति । द्रव्यस्यापह्रियमाणस्य यादृशाः प्रकारास्तादृशा एव प्राणिजातयः स्तेयकर्मण्यपहर्तारो भवन्ति । यथा कांस्यहारी हंस इति । अथवा यत्फलसाधनं द्रव्यमपहरति तत्साधनविकलो यथा पङ्गुतामश्वहारक इति । शङ्खेन कश्चिद्विशेषो दर्शितः । ब्रह्महा कुष्ठी । तैजसापहारी मण्डली । देवब्राह्मणाक्रोशकः खलतिः । गरदाग्निदावुन्मत्तौ । गुरुं प्रतिहन्ताऽपस्मारी । गोघ्नश्चाऽन्धः । धर्मपत्नीं त्यक्त्वाऽन्यत्र प्रवृत्तः शब्दवेधी प्राणिविशेषः । कुण्डाशी भगभक्षः ।

---

(१) स्तेयकाले—इति ख० पु० पाठः । (२) त्वित्यत्र येन—इति ख० पु० पाठः ।
(३) वराटाख्य: इ० ।

देव(१)ब्रह्मस्वहारी पाण्डुरोगी । न्यासापहारी च काणः । स्त्रीपण्योपजीवी पण्ढः । कौमारदारत्यागी दुर्भगः । मिष्टैका(२)शी वातगुल्मी । अभक्ष्यभक्षको गण्डमाली । ब्राह्मणीगामी निर्बीजी । क्रूरकर्मा वामनः । वस्त्रापहारी पतङ्गः । शय्यापहारी क्षपणकः । शङ्खशुक्त्यपहारी कपाली । दीपापहारी कौशिकः । मित्रध्रुक् क्षयी । मातापित्रोराक्रोशकः (३)खञ्जक इति । गौतमोऽपि कंचिद्विशेषमाह । अनृतवागुल्वलः मुहुर्मुहुः संलग्नवाक् । जलोदरी दारत्यागी । कूटसाक्षी श्लीपदी उच्छू(४)नजङ्घाचरणः । विवाहविघ्नकर्ता छिन्नौष्ठः । (५)अवगूरणः छिन्नहस्तः । मातृघ्नोऽन्धः । स्नुषागामी वातवृषणः । चतुष्पथे विण्मूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छ्री । कन्यादूषकः पण्ढः । ईर्ष्यालुर्मशकः । पित्रा विवदमानोऽपस्मारी । न्यासापहारी अनपत्यः । रत्नापहारी अत्यन्तदरिद्रः । विद्याविक्रयी पुरुषमृगः । वेदविक्रयी द्वीपी । बहुयाजको जलप्लवः । अयाज्ययाजको वराहः । अनिमन्त्रितभोजी वायसः । मृ(६)ष्टैकभोजी वानरः । यतस्ततोऽश्नन् मार्जारः । कक्षवनदहनात्खद्योतः । दारकाचार्यो मुखविगन्धिः । पर्युषितभोजी कृमिः । अदत्तादायी बलीवर्दः । मत्सरी भ्रमरः । अग्न्युत्सादी मण्डलकुष्ठी । शूद्राचार्यः श्वपाकः । गोहर्ता सर्पः । स्नेहापहारी क्षयी । आशापहारी अजीर्णी । ज्ञानापहारी मूकः । चण्डालीपुल्कसीगमने अजगरः । प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः । शूद्रीगमने दीर्घकीटः । सवर्णाभिगामी दरिद्रः । जलहारी मत्स्यः । क्षीरहारी बलाकः । वार्धुषिकोऽङ्गहीनः । अविक्रेयी गृध्रः । राजमहिषीगामी नपुंसकः । राजाक्रोशको गर्दभः । गोगामी मण्डूकः । अनध्यायाध्ययने शृगालः । परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः । मत्स्यवधे गर्भवासी । इत्येतेऽनूर्ध्वगमना इति । स्त्रियोऽप्येतेषु निमित्तेषु पूर्वोक्तास्वेव जातिषु स्त्रीत्वमनुभवन्ति । यथाह मनुः (१२।६९)—'स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा(७) दोषमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः' ॥ इति । एतच्च क्षयित्वादिलक्षणकथनं प्रायश्चित्तोन्मुखीभूतब्रह्महाद्युद्वेगजननार्थं न पुनः क्षयित्वादिलक्षणयुक्तानां द्वादशवार्षिकादिव्रतप्राप्त्यर्थं

---

(१) पृष्ठाकोटेन० ग० । (२) मृष्टहरः ग० । (३) गुटिकाशी प० । (४) ग्रन्थकारः ग० । (५) अम्पूलजह ड० । (६) मिष्टकभोजी ड० । (७) हत्वा देवं ग० ।

संसर्गनिवृत्त्यर्थं वा। तथा हि—पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तम्। (१)न च प्रायश्चित्तेन प्रारब्धफलपापापूर्वविनाशे किञ्चन प्रयोजनमस्ति। न हि कार्मुकनिर्मुक्तो बाणो लक्ष्यवेधे वेद्धुस्तद्व्यापारस्य वा (२)सत्तान्तरं पुनरपेक्षते। न च तदारब्धफलनाशार्थोऽपूर्वनाशोऽन्वेषणीयः। न हि निमित्तका(३)रणीभूतचक्रचीवरादिविनाशेन तदारब्धकरकादिविनाशः। न च नैसर्गिकं कौनख्यादिकं प्रत्यानेतुं शक्यते। किञ्च नरकतिर्यग्योन्यादिजन्यदुःखपरम्परामनु(४)भूतस्य हि कौनख्यादिको विकारश्चरमं फलम्। तेन चोत्पन्नमात्रेण स्वकारणापूर्वनाशो जन्यते मन्थनजनिताऽऽशुशुक्षणिवारणिक्षयः। तस्मान्न पापविनाशार्थं व्रतपरिचर्या नापि संव्यवहारार्थम्। न हि शिष्टाः कुनख्यादिभिः सह सम्बन्धं परिहरन्ति। प्राची(५)नक्षयात्पापनाशेन संव्य(६)वहार्यत्वस्यापि सिद्धेर्नार्थो व्रतचर्यया। यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—'कुनखी श्यावदन्तश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत्' इति, तत्क्षौमवस्त्रादिवन्नैमित्तिकमात्रं न पुनः पापक्षयार्थं संव्यवहार्यत्वसिद्ध्यर्थं वेति मन्तव्यम् ॥ २१६ ॥

(मिता०) किञ्च—

यथाकर्मेति। यथाकर्म स्वकृतदुष्कृतानतिक्रमेण तदनुरूपं नरकादिफलं तिर्यक्त्वं च प्राप्य कालक्रमेण क्षीणे कर्मणि दुष्टलक्षणा दरिद्राश्च पुरुषेषु निकृष्टा जायन्ते ॥ २१७ ॥

ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः ॥
जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्यसमन्विताः ॥ २१८ ॥

(वी०मि०) निष्कल्मषीभूताः भोगविद्याधनधान्योपेता महति कुले प्राक्तनपुण्यवशेन जायन्ते ॥ २१८ ॥

मिता०) किञ्च—

तत इति। ततो दुर्लक्षणमनुष्यजन्मानन्तरं निष्कल्मषीभूता नरकाद्युपभोगद्वारेण क्षीणपापाः प्राग्भवीयसुकृतशेषेण महाकुले भोगसम्पन्नाः विद्याधनधान्यसम्पन्ना जायन्ते ॥ २१८ ॥

---

(१) नच प्रारब्ध ख० । (२) सत्तां पुनरपेक्षते ख० । (३) कारणभूत ख० ग० ।
(४) मनुभूय तस्य ख० । (५) प्राचीननयात् क० ख० ।
(६) संव्यवहारार्थत्वस्यापि ख० ।

विहितस्याऽननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ॥
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ २१९ ॥
तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥
एवमस्याऽन्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥ २२० ॥

(वी०मि०) अथ प्रायश्चित्तस्य निमित्तं पापं फलं च, तन्नाशरूपमाह—

विहितस्य नित्यनैमित्तिकस्य कर्मणोऽननुष्ठानादकरणात् निन्दितस्य परदारोपगमहिंसादेः सेवनात् करणात् इन्द्रियाणामनिग्रहाद्गीतनृत्यादिष्वनिग्रहादत्यासक्तीकरणाच्च नरः पतनं नरकपातजनकं पापमृच्छति प्राप्नोति। तस्मात्पापान्निमित्तभूतात्तेन नरेण विशुद्धये पापनाशार्थितया प्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकादि इह धर्मार्जनयोग्यदेशे आर्यावर्तादौ कर्तव्यम्। एवं प्रायश्चित्ते कृते सति अस्य नरस्य अन्तरात्मा क्षेत्रज्ञः प्रसीदति निष्पापो भवति, लोकश्च तेन सह व्यवहर्तुं प्रसीदति विचिकित्सारहितो भवति। अथ—

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः।

इतीन्द्रियानिग्रहस्याऽपि निषिद्धत्वात्पृथगभिधानमसङ्गतमिति चेत्, मैवं स्नातकधर्ममध्ये तस्य व्रतत्वेनाऽभिधानमितीन्द्रियप्रसक्तिविरहसङ्कल्प एव तत्र विधेयो, न तु तेन वाक्येनेन्द्रियप्रसक्तिर्निषिध्यत इति तात्पर्यात्। न च व्रतस्याप्यनित्यत्वं येन विहितानन्नुष्ठानमध्येऽन्तर्भावः स्यादिति दिक्। केचित्तु इन्द्रियाणामनिग्रहात्तत्त्वज्ञानानुदयादिति पापजनने सहकारिणोऽभिधानमिति वदन्ति। चकाराभ्यां परशास्त्रो(१)काचरणव्युत्क्रमानुष्ठानयोः सङ्ग्रहः।

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम्।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया वा यथाक्रिया ॥

इति कात्यायनवचनात्। अन्त्याभ्यां नरकाभावकर्मविपाकाभावयोः समुच्चयः। एवकारेणाऽवश्यकर्तव्यत्वमुक्तम्, तेन काम्यत्वशङ्का परास्ता ॥ २१९-२२० ॥

(मिता०) एवं प्रायश्चित्तेषु प्ररोचनार्थं कर्मविपाकमभिधायाऽधुना तेष्वेवाऽधिकारिणं निरूपयितुमाह—

---

(१) परशास्त्रोक्ता०—इति ग० पु० पाठः।

विहितस्येति । विहितमिति यदावश्यकं सन्ध्योपासनाऽग्निहोत्रादिकं नित्यमशुचिस्पर्शादौ नैमित्तिकत्वेन चोदितं स्नानादिकं च तदुभयमुच्यते तस्याकरणात्, निन्दितस्य निषिद्धस्य सुरापानादेः करणात्, इन्द्रियाणामनिग्रहाच्च नरः पतनमृच्छति प्राप्नोति । प्रत्यवायी भवतीति यावत् । ननु 'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः' इतीन्द्रियप्रसक्तेरपि निषिद्धत्वान्निन्दितग्रहणेनैव गतार्थत्वात्किमर्थमनिग्रहाच्चेन्द्रियाणामिति पृथगुपादनम् । अत्रोच्यते—इन्द्रियप्रसक्तिनिषेधस्य नैकान्ततः प्रतिषेधरूपता स्नातकव्रतमध्येऽस्य पाठात्, तत्र च 'व्रतानीमानि धारयेत्' इति व्रतशब्दाधिकारान्नञ्श्रवणाच्चेन्द्रियप्रसक्तिप्रतिषेधकः सङ्कल्पो विधीयते । स च(१) भावरूप इति पृथगुपादानम् । ननु विहिताकरणात् प्रत्यवैतीति कुतोऽध्यवसितम् । न तावदग्निहोत्रादिचोदना पुरुषप्रवर्तनात्मिकाऽननुष्ठानयस्य प्रत्यवायहेतुतामाक्षिपति । विषयानुष्ठानस्य पुरुषार्थत्वावनतिमात्रपर्यवसायिनी हि सा तावन्मात्रेण प्रवृत्त्युपपत्तेर्न पुनरकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वमपि वक्ति, क्षीणशक्तित्वादनुपपत्तेः । किञ्च-(२)यद्यनुपपत्त्युपशमेति प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमर्थान्तरं कल्प्यते तर्हि निषिध्यमानक्रियाजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव तद्वर्जनस्य पुरुषार्थत्वसिद्धावपि फलान्तरं कल्प्येत । न चैतत्कस्यचिदपि संमतम् । ननु यथा निषिद्धेष्वर्थवादावगतप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव पुरुषार्थत्वं तथा विहितेष्वप्यर्थवादावगताकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्मान्न स्यात् । मैवम् । न हि सर्वत्राग्निहोत्रादिषु तादृग्विधा अर्थवादाः सन्ति । न च 'विहितस्याऽननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छति' इतीयं स्मृतिरेव वाक्यशेषस्थानीयेति चतुरस्रम् । न हि वाक्यान्तरप्रमिते कार्ये वाक्यान्तरेणाऽर्थवादः सम्भवति । भवतु वा कथञ्चिदेकवाक्यतयाऽर्थवादस्तथापि ना(३)भावरूपं विहिताकरणे कार्यान्तरं जनयितुं क्षमते । ननु 'ज्वरे चैवाऽतिसारे च लङ्घनं परमौषधम्' इत्यायुर्वेदवचनाद्भोजनाभावरूपं लङ्घनं ज्वरशान्तिं जनयतीति यथाऽवगम्यते तथाऽत्रापि भवतु । मैवम्—यतो नात्रापि लङ्घनाज्ज्वरशान्तिः किं तर्हि ज्वरनाशप्रतिबन्धकभोजनभावे सति जठरानलपरिपा(४)कजनिताद्धातुसाम्यादिति

(१) स चोभय ख० । (२) यद्यप्यनुप ख० ।
(३) नाभावरूपविहिताकरणं ख० । (४) परिपाकजननाद्धातु ख० ।

मन्तव्यम्। तस्मात् 'विहितस्याननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छति' इति कथमस्याः स्मृतेर्गतिरिति वाच्यम्। उच्यते-अग्निहोत्रादिविषयाधिकारासिद्धिरूपभूतप्रत्यवायाभिप्रायेणेति न दोषः। ननु (१२।७१)-'वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो वि(१)प्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः। अमेध्यकुणपाशी तु क्षत्रियः कटपूतनः॥ मैत्राक्ष(२)ज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक्। चैलाशकस्तु भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः'॥ इति। एतानि विहिताकरणप्रत्यवायपराणि मनुवचनानि कथं घटन्ते। उच्यते-यथा वान्तमश्नुत उल्कया वा दह्यमानमुखस्य दुःखं तथाऽस्यापि विहितमकुर्वतः पुरुषस्य पुरुषार्थासिद्धेरित्यकरणनिन्दनमनुष्ठानप्ररोचनार्थमित्यविरोधः। यद्वा प्राग्भवीयनिषिद्धाचरणाक्षिप्तविहितानुष्ठानविरोधिरागालस्यादिजन्यवान्ताश्युल्कामुखप्रेतत्वादिरूपमिति न क्वचिदभावस्य कारणतेति मन्तव्यम्। ननु पुंश्चलीवानरखरदष्ट(श्वदष्ट)मिथ्याभिशस्तादौ विहिताकरणादिनिमित्तानामन्यतमस्याप्यभावात्कथं प्रत्यवायिता, कथं च तदभावे प्रायश्चित्तविधानम्। उच्यते—अस्मादेव पापक्षयार्थप्रायश्चित्तविधानाज्जन्मान्तराचरितनिषिद्धसेवादिजन्यपापापूर्वं समाक्षिप्तमित्यभिशापादिकं तन्निमित्तप्रायश्चित्तापनोद्यमनेनाऽनुष्ठितमिति कल्प्यते। पुरुषप्रयत्ननैरपेक्ष्येण कार्यरूपपापोत्पत्त्यनुपपत्तेः। न च पुंश्चल्यादिगतप्रयत्नेन पुरुषान्तरे पापोत्पत्तिः, कर्तृसमवायित्वनियमाद्धर्माधर्मयोः। तस्मात्त्र्युक्तैव प्रायश्चि(३)त्ते निमित्तत्रयपरिगणना। तथा च मनुः (११।४४)—'अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन्। प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः'॥ इति। नरग्रहणं प्रतिलोमजातानामपि प्रायश्चित्ताधिकारप्राप्त्यर्थम्। तेषामप्यहिंसादिसाधारणधर्मव्यतिक्रमसम्भवात्। यस्मादेवं निषिद्धाचरणादिना प्रत्यवैति तस्मात्तेन कृतनिषिद्धसेवादिना पुरुषेण प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिह लोके परत्र च विशुद्ध्यर्थम्। प्रायश्चित्तशब्दश्चायं पापक्षयार्थे नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढः। एवं प्रायश्चित्ते कृते अस्याऽन्तरात्मा शुद्धतया प्रसीदति लोकश्च संव्यवहर्तुं प्रसीदति। एवं चदेतदर्शितम्—नैमित्तिकोऽयं

(१) विप्रो भवति विच्युतः ग. ट.।

(२) मित्रदेवताकत्वान्मैत्रः पायुस्तद्देवाकं कर्मेन्द्रियं तत्र ज्योतिर्यस्य।

(३) प्रायश्चित्तनिमित्त ट। (४) लोकश्चायं संव्यव ख०।

प्रायश्चित्ताधिकारः, तत्र चाऽर्थवादगतदुरितक्षयेऽपि जातेष्टिन्यायेन साध्यतया स्वीक्रियते । न च दुरितपरिजिहासुनाऽनुष्ठीयत इत्येतावता कामाधिका(१)राशङ्का कार्या । यस्मात् (मनुः ११।५३)–'चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये । निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः' ॥ इत्यकरणे दोषश्रवणे दोषश्रवणेनाऽऽवश्यकत्वावगमात् ॥ २१९-२२० ॥

(वी०मि०) अत एवाऽकरणेऽनिष्टमाह—

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ॥
अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥२२१॥

भयानकान् नरकान् यान्ति ॥ २२१ ॥

(मिता०) प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह--

प्रायश्चित्तमिति । पापेषु शास्त्रार्थव्यतिक्रमजनितेषु प्रसक्ताः पुरुषाः अपश्चात्तापिनो मया दुष्कृतं कृतमित्येवमुद्वेगरहिताः प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः दुः(२)सहान्नरकान् प्राप्नुवन्ति ॥ २२१ ॥

(वी०मि०) नरकानिति बहुवचनसूचितं नरकाणां बहुविधत्वं प्रदर्शयन्नुक्तमे(३)वाऽर्थं विस्तरेणाह—

तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयशाल्मली ॥
रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ २२२ ॥
सङ्घातं लोहितोदं च सविषं सम्प्रपातनम् ॥
महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम् ॥ २२३ ॥
अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ॥
असिपत्रवनं चैव तपनं चैकविंशकम् ॥ २२४ ॥
महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा ॥
अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ॥ २२५ ॥

तामिस्रादीनेकविंशतिनरकानन्वर्थसंज्ञावतो महापातकजैस्तथापदेन महापातकसमस्तैरुपपातकैश्च पापैर्बहुदुःखप्रदर्शकत्वेन घोरै-

(१) धिकाराशङ्का ङ. । (२) दुःखदान् ङ. ।
(३) प्रदर्शयन् क्रमेणार्थं—इति ख० पु० पाठः ।

रन्विता नराधमाः अकृतप्रायश्चित्ता यान्तीत्यर्थः। चकारेणाथ-तथाशब्देन क्वचित्समुच्चयः क्वचिद्विकल्पो नरकाणामिति सूचयति, मार्कण्डेयपुराणाद्युक्तनरकान्तरान् समुच्चिनोति च। एवकाराभ्यामत्यावश्यकत्वं नरकाणां दर्शितम्॥ २२२-२२५॥

(मिता०) नरकस्वरूपं विवृण्वन्नाह--

तामिस्रमित्यादि। तामिस्रप्रभृतींस्तपनपर्यन्तानेकविंशतिनरकानन्वर्थसंज्ञाद्योतितावान्तरभेदान् महापातकोपपातकजनितभयङ्करदुरितैरन्विता अनाचरितप्रायश्चित्ताः पुरुषाधमाः प्राप्नुवन्ति॥२२२-२२५॥

(वी०मि०) पापक्षयः प्रायश्चित्तेन भवतीत्युक्तौ विशेषमाह—

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्॥
कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते॥ २२६॥

महापातकजन्यमेनः पापं यदज्ञानकृतं भवति तदेव द्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तैरपैति। कामतो यदेनः कृतं तत्र द्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तैरिह लोके व्यवहार्यो जायते।

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः।
कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्॥

इति मनुवचनादित्यर्थः। न हि तत्प्रायश्चित्तमफलमिति, लोकव्यवहार्यत्वमेव तत्फलमिति भावः। अत्र ज्ञानत इति वक्तव्ये कामत इति प्रवर्तकज्ञानकामनयोः समनियमाभिप्रायेणोक्तम्। तुशब्देन पापक्षयव्यवच्छेदः।

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याऽकामतो द्विजम्।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते॥

इति मनुवचनात्। इदं त्ववधेयं-प्राणान्तिकप्रायश्चित्तेन कामकृतेऽपि महापातके पापं नश्यत्येव फलान्तरस्याऽसम्भवात्। 'नाऽस्याऽस्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते, कल्मषं तु निर्हन्यते' इति आपस्तम्बवचनाच्च। 'इतः शुद्धिमवाप्नुया'दित्यग्रे ग्रन्थकृता वक्ष्यमाणत्वाच्च। एवं चाऽत्र प्रायश्चित्तपदं मरणान्तिकप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तपरम्। अत एव द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तं समभिधाय 'विशुद्धि'रित्यनेन तदेवोपक्रान्तं, 'निष्कृतिर्न विधीयते' इत्यनेन यत्पर्युदस्तं मनुना। महापातकव्यतिरिक्तपापे तु कामकृते प्रायश्चित्तं द्विगुणं पापनाशकमपि।

विहितं यदकामानां कामात्तु द्विगुणं भवेत् ।

इत्यङ्गिरोवचनात् ।

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति ।
कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥

इति मनुवचनाच्च । मोहशब्दोऽबुद्धिपूर्वकव्यतिक्रमार्थः ।

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते ॥

इति मिताक्षरावचनाच्चायमर्थः स्फुटमवगम्यत इत्यास्तां विस्तरः॥२२६॥

(मिता०) उपात्तदुरितनिरासार्थं प्रायश्चित्तमित्युक्तं, तत्र विशेषमाह—

प्रायश्चित्तैरिति । प्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणलक्षणैरज्ञानाद्यदेनः पापं कृतं तदपैति गच्छति न कामतः कृतम् । किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबलादिह लोके व्यवहार्यो जायते । अत्र च 'प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृत'मित्युपक्रमात्तत्प्रतियोगितया ज्ञानत इति वक्तव्ये यत्कामत इत्युक्तं तत् ज्ञानकामयोस्तुल्यत्वप्रदर्शनार्थम् । तथा हि 'विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणं भवेत्' । तथा अबुद्धिपूर्वक्रियायामर्धं प्रायश्चित्तम् । तथा 'म्लेच्छेनाधि(१)गतः शूद्रस्त्वज्ञानात्तु कथञ्चन । कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत ज्ञाना(२)त्तु द्विगुणं भवेत्' ॥ (३)इत्यादिभिर्वचनैर्ज्ञानकामनयोस्तुल्यप्रायश्चित्तदर्शनात्तुल्यफलतैव । किञ्च स्वतन्त्रप्रवृत्तिर्विषयज्ञानकामनाभ्यां नियता, तयोरन्यत(४)रापायेऽपि तस्या असम्भवादतः कामत इत्युक्तं ज्ञानम् । ज्ञानत इत्युक्तेऽपि कामः प्राप्नोत्यविनाभावात् । न च चौरादिभिर्बलात्प्रवर्त्यमानस्य सत्यपि विषयज्ञाने कामानाभावान्नाविनाभाव इति वाच्यम् । यतोऽत्र विद्यमा(५)नस्यापि ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभावेनासत्समत्वम् । यत्तु शुष्केऽपि पिपतिषोर्भ्रान्त्या कर्दमपतनं तत्रापि वास्तवज्ञानाभावात्तद्विषयकामनायाश्चाऽभाव एव । एवमज्ञानाकामनयोरप्यव्यभिचार एव । ननु 'प्रायश्चित्तैरपैत्येन' इति न युक्तं, फलविनाश्यत्वात्कर्मणाम् । मैवम्—यथा पापोत्पत्तिः शास्त्रगम्या तथा तत्परिक्षयोऽपीति नात्र प्रमाणान्तरं क्रमते । अत एव गौतमेन पूर्वोत्तरपक्ष-

(१) धिगता शूद्रा त्वज्ञानात्तु ख० । (२) ज्ञानात्तद्द्विगुणं ग० ज्ञानं तु द्विगुण ङ० ।
(३) इत्याद्यपूर्ववचनैः ङ० । (४) अन्यतराभावेपि ग० ।
(५) विद्यमानस्याप्रवृत्ति ङ० ।

भङ्ग्या अयमर्थो दर्शितः । तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति मीमांसन्ते । न कुर्यादित्याहुर्न हि कर्म क्षीयते इति । कुर्यादित्यपरे । 'पुनः स्तोमेनेष्ट्वा पुनः सवनमायान्तीति विज्ञायते । व्रात्यस्तोमैरिष्ट्वा त(१)रति सर्वं पाप्मानं तरति भ्रूणहत्यां योऽश्वमेधेन यजते' इति । पुनः सवनमायान्ति इति सवनसम्पाद्यज्योतिष्टोमादिद्विजातिकर्मणि योग्यो भवतीत्यर्थः । न चेदमर्थवादमात्रम्, अधिकारिविशेषणाकाङ्क्षायां रात्रिसत्रन्यायेनाऽर्थवादिकफलस्यैव कल्पनाया न्याय्यत्वात्, अतो युक्तं प्रायश्चित्तैरपैत्येन इति । ननु कामकृते प्रायश्चित्ताभावात्कथं व्यवहार्यत्वं, तदभावश्च 'अनभिसन्धिकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तम्' इति वासिष्ठवचनात्, 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकाऽमतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते'॥ इति मनुवचनाच्चाऽवगम्यते । नैतत् । 'यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते' ॥ इति । तथा—'विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणं भवेत्' इति च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वसिष्ठवचनं तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायो न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम्—'इयं विशुद्धिरुदिता' इत्यादि, तदपीयमिति सर्वनामपरामृष्टद्वादशवार्षिकादिव्रतचर्याया एव । 'कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' इत्यनेन प्रतिषेधो न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य । मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् । ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्मान्न स्यादविशेषाद्यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्यतापि कथं भवति । उच्यते—उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषेऽपि फलविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते तु सर्वत्र पापक्षयः । यत्र तु 'ब्रह्मह(२)सुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्ब(३)न्धागस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्यागिपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च' इति गौतमोक्तमहापातकादौ व्यवहार्यत्वं निषिद्धं, तस्मिन् पतनीये कर्मणि कामतः कृते व्यवहार्यत्वमात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्यत्वमनुपपन्नम् । द्वे हि पापस्य शक्ती

(१) नष्ट्वा सर्वं पाप्मानं ... इति पाप्मानं ग० ।
(२) ब्रह्महा सुरापो गुरुतल्पगो मातृपितृ ग । (३) सम्बन्धापहारक ड० ।

नरकोत्पादिका व्यवहारनिरोधिका चेति । तत्रेतरशक्त्यविनाशेऽपि व्यवहारनिरोधिकायाः शक्तेर्विनाशो नाऽनुपपन्नस्तस्मात्पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् (११।४५— 'अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतितिनिदर्शनात्'॥ इति, तदपि कामकृते प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं, न पुनः पाप(१)क्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । (११।४६)—'अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः' ॥ इति मनुस्मरणात् । पतनीयेऽपि कर्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु कल्मषक्षयो भवत्येव, फलान्तराभावात् । 'ना(२)स्यास्मिल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निहन्यते' इत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥ २२६ ॥

(वी०मि०) महापातकजैरिति श्लोकोक्तानि महापातकतत्समोपपातकान्याह षोडशश्लोकैः—

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ॥
एवं महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ २२७ ॥

ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता साक्षात्प्राणवियोगफलकव्यापारकर्ता, मद्यं पैष्टीरूपं तत्पानकर्ता ।

द्वाद(३)शं तु सुरा मद्यं सर्वं मद्यसमं स्मृतम् ।

इति वचननात् । 'सुरा वै मलमन्नाना'मिति वचनाच्च ।

सुरा च पैष्टी मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समाः ॥

इति भविष्यपुराणाच्च ।

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

इति मनुवचनं तु प्रायश्चित्ततुल्यतामात्रप्रदर्शकम् । इदं च शूद्रस्य न महापातकं, 'न पातव्यं द्विजातिभि'रिति विशिष्य मनुना निषेधात् । अत्र ब्राह्मणीगमनं सुरापानस्थाने शूद्रस्य पञ्चमं महापातकम् । आतिदेशिकमातृत्वेऽपि तस्या गुर्वङ्गनापदेन कर्मधारयसमासान्तरे वाऽभिधानमित्येकवाक्यतानुरोधेनाऽत्रापि विशेषपरतौचित्यात् । अन्यथा मातुः सपत्न्यां वक्ष्यमाणगुरुल्पातिदेशोऽसङ्गत एव स्यात् । तैः ब्रह्महादिभिः सह यः सम्यक् संवत्सरपर्यन्तं

(१) पापक्षयं प्रति प्रतिपादन ङ० । (२) नास्यान्यस्मिल्लोके ख ।
(३) द्वादशैस्तु— इति ख० पु० पाठः ।

सहासनादिपूर्वकं वसेत्, एते पञ्च महापातकिन इत्युच्यन्ते । पातकत्वं नरकपातहेतुत्वं, महत्त्वं च धर्मानधिकारिताप्रयोजकत्वम् ।

अससम्भाष्या असम्भोज्या अविवाह्या अपाठिनः ।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥

इति ब्रह्महादिकमधिकृत्य मनुनाऽभिधनात् । चकारेण—

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥

इति सद्यःपातहेतुसंसर्गसमुच्चयः । अत्र सहभोजनमेकपात्रभोजनम् ।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् ।
भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकम् ॥

इति वृद्धविष्णुना एकपङ्क्तिभोजनस्य वर्षव्यापकस्यैव महापातकहेतुत्वाभिधानादिति दिक् । तथाशब्देन प्रकारवाचिना अनुग्राहकानुमन्तृप्रयोजकनिमित्तानां मन्वन्तरविशेषाणां महापातकित्वं दर्शितम् । अनुग्राहके भयनिवारणादिना साहाय्यकारी, तस्य च महापातकित्वं स्पष्टमाह मनुः—

बहुनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।
यद्येको घातकस्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥

अनुमन्ताऽनुप्रवृत्तस्य राजाद्यनुमतिमन्तरा हननादिसम्पादकः । प्रयोजकश्च हननाद्यर्थमप्रवृत्तस्याऽऽज्ञाभ्यर्थनोपदेशाऽन्यतमकर्ता । एतयोर्महापातकित्वमाह विष्णुः—

रागाद्द्वेषात्प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा ।
ब्राह्मणं घातयेद्यस्तु स भवेद्ब्रह्मघातकः ॥

निमित्ती चाऽऽक्रोशनताडनादिनिमित्तेन मन्यूत्पादकः । तस्य च महापातकित्वमाह षट्त्रिंशन्मतम्—

आक्रोशितस्ताडितो वा धनैर्वा परिपीडितः ।
यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

एवकारः—'अदण्ड्यदण्डनं, युधि पलायनं क्षत्रियस्य महापातकं, मानतुलानृतत्वे वैश्यस्य, मांसविक्रयो ब्राह्मणीगमनं कापिलादुग्धपानं शूद्रस्ये'ति (च्यवनो)क्तानां(१) महापतकत्वव्यवच्छेदार्थः । तत्र महापातकपदस्य तत्समर्थकत्वात् । 'स्तेनो हिरण्यस्य, सुरां पिबंश्च, गुरो-

(१) ष वनोक्ताना-इति क० पु०, घ वलोक्ताना-इति ग० पु० पाठः ।

स्तल्पमावसन्, ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाऽऽचरंस्तै-रिहे'ति छान्दोग्यश्रुतौ न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदस्याऽर्थतो बोधनात्। न चैवं श्रुत्यनुरोधेन सपत्नीमातृगमनमपि महापातकं स्यात्तदनुरोधेन गुर्वङ्गनापदे षष्ठीसमासस्यौचित्यादिति वाच्यं, श्रुतौ सङ्कोचमपेक्ष्य स्मृतौ लक्षणाया जघन्यत्वात् सपत्नीमातरि गुरुतल्पातिदेशतः श्रुते-र्विशेषपर(१)ताब्रह्महाश्चेत्यास्तां विस्तरः ॥ २२७ ॥

(मिता०) निषिद्धाचरणादिकं प्रायश्चित्ते निमित्तमित्युक्तं तत्प्रप-ञ्चयितुमाह—

ब्रह्महेति। हन्तिरयं प्राणवियोग(२)करे व्यापारे रूढः। यद्व्या-पारसमनन्तरं कालान्तरे वा कारणान्तरनिरपेक्षः प्राणवियोगो भवति सः। ब्रह्माणं हतवानिति ब्रह्महा। मद्यपो निषिद्धसुरायाः पाता। स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्ता। 'ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकम्' इत्यापस्तम्बस्मरणात्। गुरुतल्पगो गुरुभार्यागामी। तल्पशब्देन शयन-वाचिना साहचर्याद्भार्या लक्ष्यते। एते ब्रह्महादयो महापातकिनः। पातयन्तीति पातकानि ब्रह्महत्यादीनि। महच्छब्देन तेषां गुरुत्वं ख्याप्यते तद्योगिनो महापातकिन इति। लाघवार्थं संज्ञाकरणम्। यश्च तैर्ब्रह्महादिभिः प्रत्येकं सह संवसति 'एभिस्तु संवसेद्यो वै व-त्सरं सोऽपि तत्समः' इति वक्ष्यमाणन्यायेन सोऽपि महापातकी। तथाशब्दः प्रकारवचनोऽनुग्राहकप्रयोजकादिकर्तृसङ्ग्रहार्थः। अनु-ग्राहकश्च यः पलायमानममित्रं उपरुन्धन् परेभ्यश्च हन्तारं परिरक्षन् हन्तुर्द्रढिमानमुपजनयन्नुपकरोति स उच्यते। अत एव मनुनाऽनुग्राह-कस्य हिंसाफलसम्बन्धो दर्शितः—'बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्र-धारिणाम्। यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः॥ इति। तथा प्रयोजकादीनामप्यापस्तम्बेन फलसम्बन्ध उक्तः—'प्रयोजयिताऽनु-मन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनो यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः' इति। तत्राऽप्रवृत्तस्य प्रवर्तकः प्रयोजकः। स च त्रिप्रकारः—आज्ञापयिताऽभ्यर्थयमान उपदेष्टेति। तत्राऽऽज्ञापयिता नाम स्वयमुच्चः सन्नीचं भृत्यादिकं यः प्रेरयति मदीयममित्रं जहीति स उच्यते। अभ्यर्थयमानस्तु यः स्वयमसमर्थः सन् प्रार्थनादिना म-

(१) विशेषपदाब्रह्मा०—इति ख० पु० पाठः। (२) वियोगकरणे ख०।

च्छत्रुं व्यापादयेत्यु(१)क्तं प्रवर्तयति सोऽभिधीयते। अनयोश्च स्वार्थ-
सिद्ध्यर्थमेव प्रयोक्तृत्वम्। उपदेष्टा पुनस्त्वं शत्रुमित्थं व्यापादयेति
मर्मोद्घाटनाद्युपदेशपुरःसरं प्रेरयन् कथ्यते। तत्र च प्रयोज्यगतमेव
फलमिति तेषां भेदः। अनुमन्ता तु प्रवृत्तस्य प्रवर्तकः। स द्विप्रकारः—
कश्चित्स्वार्थसिद्ध्यर्थमनुजानाति कश्चित्परार्थमिति। नन्वनुमननस्य
कथं हिंसाहेतुत्वं, न तावत्प्राणवियोगोत्पादनेन, तस्य साक्षात्
कर्तृव्यापारजन्यत्वात्। नापि प्रयोजकस्येव, साक्षात्कर्तृप्रवृत्त्युत्पादन-
द्वारेण प्रवृत्तस्य प्रवर्तकत्वात्। न च साधु त्वयाऽध्यवसितमिति प्रवृत्त-
मेवानुमन्यत इति शङ्कनीयम्। ता(२)दृशस्याऽनुमननस्य हिंसां प्र-
त्यहेतुत्वाद्व्यर्थत्वाच्च। उच्यते—यत्र हि राजादिपारतन्त्र्यात्स्वयं मन-
सा प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्तिविच्छेदभयादागामिदण्डभयाद्वा शिथिलप्रयत्नो
राजाद्यनुमतिमपेक्षते तत्रानुमतिर्हन्तुः प्रवृत्तिमुपोद्बलयन्ती हिंसा
फलं प्रति हेतुतां प्रतिपद्यते। त(३)था योऽपि भर्त्सनताडनधनापहारा-
दिना परान् कोपयति सोऽपि मरणहेतुभूतमन्यूत्पादनद्वारेण हिंसा-
हेतुर्भवत्येव। अत एव विष्णुनोक्तम्—'आक्रुष्टस्ताडितो वापि धनैर्वा
विप्रयोजितः। यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्' ॥ इति।
तथा—'ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव च। यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणां-
स्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्' ॥ इति। न च कृतेष्वप्याक्रोशनादिषु कस्यचि-
न्मन्यूत्पत्त्यदर्शनादकारणतेति शङ्कनीयम्। पुरुषस्वभाववैचित्र्यात्।
ये अल्पतरेणापि निमित्तेन जातमन्यवो भवन्ति तेष्वव्यभिचार इति
नाकारणता। एतेषां चानुग्राहकप्रयोजकादीनां प्रत्यासत्तिव्यवधाना-
पेक्षया व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फ(४)लगुरुलाघवात् प्राय-
श्चित्तगुरुलाघवं बोद्धव्यम्। 'यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः'
इति वचनात्। तथा ह्यनुग्राहकस्य तावत्स्वयमेव हिंसायां प्रवृत्तत्वेन
स्वतन्त्रकर्तृत्वे सत्यपि साक्षात्प्राणवियोगफलकखड्गप्रहारादिव्यापार-
योगित्वाभावेन साक्षात्कर्तृवद्भूयो हिंसारम्भकत्वाभावादल्पफलत्व-
मल्पप्रायश्चित्तत्वं च। (प्रयोजकस्य तु स्वतन्त्रकर्तृप्रवृत्तिजनकत्वेन
व्यवहितत्वात्ततोऽल्पफलत्वम्)। प्रयोजकानां मध्ये परार्थप्रवृत्तत्वे-
नोपदेष्टुरल्पफलत्वम्। ननु प्रयोजकहस्तस्थानीयत्वात्प्रयोज्यस्य न

(१) समर्थं प्रवर्तयति ख। (२) तादृशमननस्य ख।
(३) तथान्योऽपि ख। (४) फलं गुरु ख।

फलसम्बन्धो युक्तः। यदि परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानस्यापि सम्बन्धस्तर्हि स्थपतितडागखनितृप्रभृतीनामपि मूल्येन प्रवर्तमानानां स्वार्गादिफलप्राप्तिप्रसङ्गः। उच्यते—शास्त्रोक्तं फलं प्रयोक्तरीतिन्यायेनाऽधिकारिकर्तृगतफलजनका देव(१)कूपतडागनिर्माणादयः। न च स्थपतितडागखनित्रादयो देव(२)कूपतडागकरणादिष्वधिकारिणः। अस्वर्गकामित्वात्। अत्र पुनः परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानानामप्यहिंसाया अधिकारित्वाद्भवत्येव तद्व्यतिक्रमनिबन्धनो दोषः। अनुमन्तुस्तु प्रयोजकादप्यल्पफलत्वं प्रयोजकव्यापाराद्बहिरङ्गत्वाल्लघुत्वाच्चाऽनुमननस्य निमित्तकर्तुः पुनराक्रोशकादेः प्रवृत्तिहेतुभूतमन्युजनकत्वेन व्यवहितत्वान्मरणानुसन्धानं विना प्रवृत्तत्वाच्चाऽनुमन्तुः सकाशा(३)दप्यल्पफलत्वम्। ननु यदि व्यवहितस्यापि कारणत्वं तर्हि मातापित्रोरपि हन्तृपुरुषोत्पादनद्वारेण हननकर्तृत्वप्रसङ्गः। उच्यते-न हि पूर्वभावित्वमात्रेण कारणत्वम्। कारणाकारणतयापि तथाभावित्वोपपत्तेः। यत्खलु स्वरूपातिरिक्तकार्योत्पत्त्यनुगुणव्यापारयोगि भवति तद्धि कारणम्। यदि 'रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीया'दिति 'रथन्तरसामतेव क्रतोरैन्द्रवायवाग्रता(४)यां कारणम्। न हि तत्र सोमयागः स्वरूपेण कारणं व्यभिचारात्। न च पित्रोस्तादृग्विधकारणलक्षणयोगित्वमिति ना(५)तिप्रसङ्गः। अनेनैव न्यायेन धर्माभिसन्धिना निर्मितकूपवाप्यादौ प्रमादपतितब्राह्मणादिमरणे खानयितुर्दोषाभावः। न हि कूपोऽनेन खानितः, अतोऽहमात्मानं व्यापादयामीत्येवं कूपखनननिमित्तं व्यापादनं यथाक्रोशादौ। अतः कूपकर्तुरपि कारणकारणत्वमेव न पुनर्हिंसाहेतुत्वमिति मातापितृतुल्यतैव। तथा क्वचित्सत्यपि हिंसानिमित्तयोगित्वे परोपकारार्थप्रवृत्तौ वचनाद्दोषाभावः। यथाह संवर्तः—'बन्धेन गोश्चिकित्सार्थं गूढगर्भविमोचने। यत्ने कृते विपत्तिश्चेत्प्रायश्चित्तं न विद्यते॥ औषधं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणादिषु। दीयमाने विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते॥ दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम्। प्राणसन्त्राणसिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते'॥ इति। एतच्चादाननिदाननिपुणाभिषग्विषयम्।

(१) देवकुलतडाग क० ग०।
(२) तडागकर्त्रादयो ख०।
(३) दप्यफलत्वम् ख०।
(४) प्रता कारण ङ०।
(५) नास्ति प्रसङ्गः क०।

इतरस्य तु 'भिषङ्मिथ्याचरन्दण्ड्यः' इत्यत्र दोषो दर्शितः । यत्र तु मन्युनिमित्ताक्रोशनादिकमकुर्वतोऽपि नाम गृहीत्वोन्मादादिनाऽऽत्मानं व्यापादयति तत्रापि न दोषः । 'अकारणं तु यः कश्चिद्द्विजः प्राणान् परित्यजेत् । तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्तयेत्' ॥ इति स्मरणात् । तथा यत्राप्याक्रोशकादिजनितम(१)न्युरात्मानं खड्गादिना प्रहृत्य मरणादर्वागाक्रोशनादिक(२)र्त्रा धनदानादिना सन्तोषितो यदि जनसमक्षमुच्चैः श्रावयति नात्राऽऽक्रोशकस्याऽपराध इति तत्रापि वचनान्न दोषः । यथाह विष्णुः–'उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत्पुनः । तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृ(३)ते' ॥ इति । एतेषां च प्रयोजकादीनां दोषगुरुलघुभावपर्यालोचनया प्रायश्चित्तविशेषं वक्ष्यामः ॥ २२७ ॥

गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ॥
ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ २२८ ॥
निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ॥
रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥ २२९ ॥
अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ॥
निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् ॥ २३० ॥
सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ॥
सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ २३१ ॥
पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ॥
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ २३२ ॥
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥
छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥२३३॥

(वी०मि०) गुरूणाम् अधि आधिक्येनाऽधिक्षेपो निन्दा, अधीतस्य वेदस्य नाशनमालस्यादिना विस्मरणं, समत्वं प्रायश्चित्ते । अत एव 'छित्वा लिङ्गं वध' इत्यग्रे स्फुटीकरिष्यति । परन्तु कामकृतब्रह्मवध-

(१) मन्युनात्मानं ख० । (२) कर्ता धनदाना ग० । (३) ततः क० ।

प्रायश्चित्तं कामकृते वेदनिन्दादौ मरणं च महापातकप्रायश्चित्ताललघु-पीडाकरोपायेनेति विशेषः । शिरःकपालधारणादिविशेषप्रतिपादनाय सर्वेषां महापातकसमत्वेनाऽभिधानं कृतमिति मन्तव्यम् । शूलपाणिस्तु महापातकसमत्वातिदेशात्कर्मानधिकारमप्यत्राह । तदयुक्तं, श्रुतस्य प्रायश्चित्तसाम्यस्यैव समपदार्थपरतौचित्यात् । एषां वक्ष्यमाणवचनेन महापातकत्ववतां कर्मानधिकारिताप्रयोजकरूपमहत्त्वसमत्वे महापातकत्वापत्तेश्च निषिद्धलशुनादेर्भक्षणं, जैह्मयं कौटिल्यं गुरुविषयं, स्वस्योत्कर्षार्थं राजकुलादौ 'चतुर्वेदोऽह'मित्याद्यनृतं वचः, रजस्वलामुखस्य रत्यर्थमास्वादनम् । एतानि सुरापानसमानि । अश्वादीनां ब्राह्मणसम्बन्धिनां निक्षेपस्य सुवर्णस्य व्यतिरिक्तस्य हरणं सुवर्णस्तेयसमम् । सख्युर्मित्रस्य भार्या, कुमारी उत्तमजातीया ।

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

इति वचनस्वरसात् । स्वयोनिः सहोदरा, अन्त्यजा चाण्डाली, सगोत्रा तुल्यगोत्रा, सुतस्त्री पुत्रेण विवाहं विनैव परिगृहीता स्त्री, स्नुषायाः पृथगभिधानात् । आसु गमनं गुरुतल्पगमनसमम् । मातुश्चेत्यत्र स्वसारमित्यनुषज्यते । भगिनीं स्वसपत्नीमातुः पुत्रीम् । यद्वा स्वयोनिपदं सपिण्डस्त्रीपरमितीदं यथाश्रुतमेव । गच्छन् रेतःसेकान्तं मैथुनं कुर्वन् गुरुतल्पगमः । तस्य सखिभार्यादिगामिनो लिङ्गं छित्वा वधः प्रायश्चित्तम् । सखिभार्याद्यायाः प्रतिमित्रादिगमनं वध एव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । शेषं सुगमम् । अपिशब्देन प्रथमेन महापातकिसमानां संसर्गे महापातकिसमत्वमभिप्रैति । द्वितीयेन तु बलात्कारादिना व्यभिचारितायाः प्रायश्चित्ताभावं समुच्चिनोति ।

मासि मासि रजः स्त्रीणां दुष्कृतान्यपकर्षति ।

इत्यादिवचनात् । चकारैः पञ्चभिः पञ्चानां महापातकानां समेषु पातकसंज्ञां समुच्चिनोति ।

महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ।
तानि पातकसंज्ञानि तदूनमुपपातकम् ॥

इति वचनात् । आद्यतथाशब्देनाऽनुपातकसंज्ञामेषामभिप्रैति ।

'पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारसमं पितृष्वसृगमनं च श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं स्वसृसख्याः स-

गोत्राया उत्तमवर्णाया अन्त्यजायाः कुमार्या रजस्वलायाः प्रव्रजितायाः निक्षिप्ताया गमनमित्येतान्यनुपपातकानी'ति विष्णुना महापातकसमत्वेनाऽभिहितेष्वेवोपपातकत्वाऽभिधानात् । द्वितीयतथापदेन विष्णूक्तानां मातामह्यादीनां समुच्चयः ।

वामहस्तस्थिते दर्भे जलपानं सुरासमम् ।

इत्याद्यर्थानां स्मृत्यन्तरसिद्धानां समुच्चयश्च । आद्येन तुशब्देन महापातकत्वव्यवच्छेदाद्गर्भसमत्वलाभः सर्वत्र भवति । 'मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यपि पातकानी'ति वृद्धविष्णूक्तानामतिपातकभिन्नत्वव्यवच्छेदबोधनेनाऽनिपातकोपपातकानामुद्देशश्च भवति । मातृपदं चाऽत्र सपत्नीमातृपरम् । द्वितीयेन तुशब्देन रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ गुरुतल्पगसमत्वव्यवच्छेदः ।

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥

इति मनुना विशिष्याऽभिधानात् ।

शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

इति यमवचनादिना रेतःसेकं विना गमनेऽल्पप्रायश्चित्तोपदेशाच्चेति दिक् ॥ २२८-२३३ ॥

(मिता०) ब्रह्महत्यासमान्याह—

गुरूणामिति । गुरूणामाधिक्येनाऽधिक्षेपः अनृताभिशंसनम् । 'गुरोरनृताभिशंसनमिति महापातकसमानि' इति गौतमस्मरणात् । एतच्च लोकाविदितदोषाभिशंसनविषयम् । 'दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परेषां समाख्याता स्यात्संव्यवहारे चैनं परिहरेत्' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । नास्तिक्याभिनिवेशेन वेदकुत्सनम् । सुहृन्मित्रं तस्याब्राह्मणस्यापि वधः । अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्रविनोदेनाऽऽलस्यादिना वा नाशनं विस्मरणम् । एतानि प्रत्येकं ब्रह्महत्यासमानि । यत्पुनः 'स्वाध्यायाग्निसुतत्यागः' इत्यधीतत्यागस्योपपातकमध्ये परिगणनं तत्कथञ्चित्कुटुम्बभरणाकुलतया सच्छास्त्रश्रवणव्यग्रतया वा विस्मरणे द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

(मिता०) सुरापानसमान्याह—

निषिद्धेति । निषिद्धं लशुनादिकं तस्य मतिपूर्वं भक्षणम् । अत एव मनुः (५।१९)—'छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेन्नरः' ॥ इति । अमतिपूर्वे तु प्रायश्चित्तान्तरम् (५।३०)—'अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः' । इति तेनैवोक्तत्वात् । जैह्म्यं कौटिल्यम्, अन्याभिसन्धानेनान्यवादित्वमन्यकर्तृत्वं च । अत्र च जैह्म्यमिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वान्निमित्तस्यापि गुरुविष(१)यं जैह्म्यमिति गौरवमवगम्यते । अस्ति च नैमित्तिकपर्यालोचनया निमित्तस्य विशेषावगतिः । यथा यस्योभावग्नी अनुगतौ स्यातां दुष्टौ भवेतामभिनिम्लोचेतां वा पुनराधेयं तत्र प्रायश्चित्तिरित्यत्रोभावित्यस्य निमित्तविशेष(२)णत्वेन ह्यविरुभयत्वादविवक्षितत्वेऽप्यग्निद्वयनिष्पादकपुनराधेयरूपनैमित्तिकविधिबलादग्निद्वयानुगतिरेव निमित्तमिति कल्प्यते, तथात्रापीति युक्तं निमित्तगौरवकल्पनम् । तथा समुत्कर्षनिमित्तं राजकुलादावचतुर्वेद एव चतुर्वेदोऽहमित्यनृतभाषणम् । रजस्वलाया (कामवशेन) वक्त्रासवसेवनमेतानि सुरापानसमानि ॥ २२९ ॥

(मिता०) सुवर्णस्तेयसमान्याह—

अश्वरत्नमिति । अश्वादीनां ब्राह्मणसम्बन्धिनां निक्षेपस्य च सुवर्णव्यतिरिक्तस्यापचरणमेतत्सर्वं सुवर्णस्तेयसमं वेदितव्यम् ॥२३०॥

(मिता०) गुरुतल्पसमान्याह—

सखीति । सखा मित्रं तस्य भार्या, कुमार्य उत्तमजातीयाः कन्यकास्तासु । 'सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः । दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा' ॥ इति तत्रैव दण्डविशेषप्रतिपादनात्प्रायश्चित्तगुरुत्वं युक्तम् । स्वयोनिर्भगिनी । अन्त्यजा चाण्डाली । सगोत्रा समानगोत्रा । सुतस्त्री स्नुषा । एतासां गमनं प्रत्येकं गुरुतल्पसमम् । एतच्च रेतःसेकादूर्ध्वं वेदितव्यम् । अर्वाङ्निवृत्तौ तु न गुरुतल्पसमत्वं किन्त्वल्पमेव प्रायश्चित्तम् । (११।५८)—'रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः' ॥ इति मानवे रेतःसेक इति विशेषणोपादानात् । सगोत्राग्रहणेनैव सिद्धे पुनः सुतस्त्रीग्रहणं प्रायश्चित्तगौरवप्रतिपादनार्थम् । अत्र च ब्रह्महत्यादिसमत्ववचनं गुर्वधिक्षेपादेस्तत्तन्निमित्तप्रायश्चित्तोपदेशार्थम् । ननु वेदनिन्दादौ दोषस्य लघुत्वाद्गुरुतरं ब्रह्मह-

(१) विषयं यज्जैह्म्यमिति ख० । (२) विशेषत्वेन ङ० ।

त्यादिप्रायश्चित्तं न युज्यते। मैवम्। गुरुप्रायश्चित्तोपदेशबलादेव दोष-(१)गुरुत्वावगतेः। न च ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तातिदेशार्थमेवं वचनं न भवति। किन्तु दोषगौरवमात्रप्रतिपादनपरमित्याशङ्कनीयम्। यतस्तावन्मात्रप्रतिपादनपरत्वे ब्रह्महत्यासममिदं गुरुतल्पसममित्यादिभेदेन समत्वाभिधानं नोपपद्यते। नच प्रायश्चित्तं समशब्देनोपदिश्यमानं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तेभ्यः किञ्चिन्न्यूनमेवोपदिश्यते। 'लोके राजसमो मन्त्री'त्यादिवाक्येषु समशब्दस्य किञ्चिद्धीने प्रयोगदर्शनात्, महतः पातकस्येतरस्य च तुल्यत्वस्यायुक्तत्वाच्च। एवं च सति याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमत्वेनोक्तानामपि ब्रह्मोज्झत्ववेदनिन्दासुहृद्वधानां मनुना यत्सुरापानसाम्यम्। (११।५६)—'ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः। ग(२)र्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्' ॥ इत्युक्तं तत्प्रायश्चित्तविकल्पार्थम्। एवमन्येष्वपि वचनेषु विरोधः परिहर्तव्यः। यत्तु वसिष्ठेन—'गुरोरलीकनिर्बन्धे कृच्छ्रद्वादशरात्रकं चरित्वा सचैलः स्नातो गुरुप्रसादात् पूतो भवति' इति लघुप्रायश्चित्तमुक्तं, तदमतिपूर्वं सकृदनुष्ठाने च वेदितव्यम् ॥ २३१ ॥

(मिता०) गुरुतल्पातिदेशमाह—

पितुरिति। पितृष्वस्रादयः प्रसिद्धास्ताः गच्छन् गुरुतल्पगस्तस्य लिङ्गं छित्वा राज्ञा वधः कर्तव्यो दण्डा(३)र्थं, प्रायश्चित्तं च तदेव। चशब्दाद्ब्राह्मणप्रव्रजितादीनां ग्रहणम्। यथाह नारदः—'माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा। पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता। राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते। शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते' ॥ इति। राज्ञी राज्यस्य कर्तुर्भार्या, न क्षत्रियस्यैव। तद्गमने प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात्। धात्री मातृव्यतिरिक्ता स्तन्यदानादिना पोषयित्री। साध्वी व्रतचारिणी। वर्णोत्तमा ब्राह्मणी। अत्र मातृग्रहणं दृष्टान्तार्थम्। अयं च लिङ्गच्छेदवधात्मको दण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य। 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम्' इति तस्य वधनिषेधात् वधस्यैव प्रायश्चित्तरूपत्वात्। अस्य च विषयं गुरुत-

---

(१) गुरुत्वमवगम्यते प०। (२) गर्हितानाद्ययोः इति पाठः। (३) दण्डार्थः प०।

ल्पप्रायश्चित्तप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । अत्र स्नुषाभगिन्योः पूर्वश्लोकेन गुरुतल्पसमीकृतयोः पुनर्ग्रहणं प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । यदा पुनरेताः स्त्रियः सकामाः सत्य एतानेव पुरुषान् वशीकृत्योपभुञ्जन्ते तदा तासामपि पुरुषवद्वध एव दण्डः प्रायश्चित्तं च । एतानि गुर्वधिक्षेपादितनयागमनपर्यन्तानि महापातकातिदेशविषयाणि सद्यः—पतनहेतुत्वात्पातकान्युच्यन्ते । यथाह यमः—'मातृष्वसा मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा । मातुलानी स्वसा श्वश्रूर्गत्वा सद्यः पतेन्नरः'॥ इति । गौतमेन पुनरन्येषामपि पातकत्वमुक्तम् । मातृपितृयोनिसम्बद्धागस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्यागयपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्चेति । तेषां च महापातकोपपातकमध्यपाठान्महापातकान्न्यूनत्वमुपपातकाच्च गुरुत्वमवगम्यते । तदुक्तम्—'महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकम्' ॥ इति । तथा चाऽङ्गिराः—'पातकेषु सहस्रं स्यात्महत्सु द्विगुणं तथा । उपपापे तुरीयं स्यान्नरकं व(१)र्षसंख्यया' ॥ इति ॥ २३२-२३३ ॥

गोवधो व्रात्यता स्तेयमृणानां चाऽनपक्रिया ॥
अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥ २३४ ॥
भृताद्ध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ॥
पारदार्यं पारिवित्र्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥ २३५ ॥
स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थो(२)पजीवनम् ॥
नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ॥ २३६ ॥
धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ॥
पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥ २३७ ॥
कन्यासन्दूषणं चैव परिविन्दकयाजनम् ॥
कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥ २३८ ॥
आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ॥
स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥ २३९ ॥

---

(१) वर्षसंक्षयात् ङ० । (२) निन्दितार्थोप—इति क्वाचित्पाठः ।

इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ॥
हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥ २४० ॥
शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ॥
तथैवाऽनाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥ २४१ ॥
असच्छास्त्राऽधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ॥
भार्याविे(१)क्रयणं चैषामेकैकमुपपातकम् ॥ २४२ ॥

(वी०मि०) गोवधो गोमारणं, व्रात्यता कालेऽनुपनीतत्वं, स्तेयं धान्यादिवक्ष्यमाणत्रयाश्वादिसुवर्णसमब्राह्मणसुवर्णातिरिक्तद्रव्यचौर्यम, ऋणानां गृहीतानामनपाक्रियाऽपरिशोधनं, देवर्षिपित्रृणानां यज्ञाऽध्यापनप्रजोत्पादनैरनपाकरणम् , अनाहिताग्निता सत्यधिकारेऽग्न्याधानाभावः, केचित्तु अन्येनासंस्कृताग्निनैवाऽग्निहोत्रकारितेत्यर्थमाहुः, अपण्यस्याऽविक्रय्यस्य विक्रयः, परिवेदनं सहोदरस्य ज्येष्ठस्याऽकृतदारस्याऽपरिगृहीताग्नेर्वा सतो दाराग्न्योर्यथाक्रमं संयोगः, भृताद्दत्ताऽध्यापनवेतनादध्ययनस्य आदानं सम्बन्धः, भृतकस्य गृहीतवेतनस्य सतोऽध्यापनं, पारदार्यं गुरुदारतत्समव्यतिरिक्तपरस्त्रीसंयोगः, पारिवित्त्यं कनिष्ठे सहोदरे कृतविवाहे कृताऽग्निहोत्रे वाऽकृतविवाहित्वमकृताग्निहोत्रत्वं वा, वार्धुष्यं निषिद्धवृद्ध्युपजीवनं, लवणस्य क्रिया उत्पादनं, वैश्यानसव्यतिरिक्तानां स्त्रिया आत्रेयीभिन्नब्राह्मण्या वधः, शूद्रवधः, अदीक्षितवैश्यवधः, अदीक्षितक्षत्रियवधः, निन्दितस्याऽर्थस्य नील्यादेरुपजीवनं कृषिवाणिज्यादिकरणं, नास्तिक्यं नास्ति परलोक इत्यभिनिवेशः, व्रतस्य ब्रह्मचर्यस्य मैथुनादिना लोपः, सुतानां पुत्राणां कन्यानां च विक्रयः, धान्यस्य व्रीह्यादेः, कुप्यस्य त्रपुकांस्यादेः, पशोर्गवादेर्वा स्तेयम् , अयाज्यानां याजयितुमयोग्यानां शूद्रपतितादीनां याजनं पौरोहित्यार्त्विज्यादिकरणं, पित्रादेरन्यतरस्याऽपतितस्य त्यागो निर्वासनं, तडागस्य बृहज्जलाशयस्य आरामस्योपवनस्य वा विक्रयः, कन्यायाः कुमार्याः सन्दूषणमङ्गुल्यादिना योनिविदारणं, परिविन्दकस्य परिवेदनकर्तुर्याजनं, तस्यैव वरस्य कन्याप्रदानं, कौटिल्यं गुरोरन्यत्र, व्रतस्य काम्यस्य

(१) भार्याया विक्रयश्चैषा०—इति मु० पु० पाठः ।

ताम्बूलभक्षणवर्जनादेर्लोपनमनिर्वाहनम, आत्मनो भोजनार्थं पाकक्रियारम्भः, मद्यपायाः स्त्रिया जायाया अपि निषेवणं, सुतस्य सुतायाश्च त्यागः संस्क(१)रणोपेक्षा, बान्धवस्य पितृव्यादेराविभ(२)क्तत्वादिनाऽवश्यभरणीयस्य त्यागो भरणौदास्यं, लौकिकपाकादिसम्पा(३)दकेन्धनार्थं सजीवद्रुमच्छेदः, स्त्रिया भार्यया व्यभिचारादिव नियोजितया हिंसया प्राणिवधस्थानाध्यक्षत्वादिना औषधेन रोगनाशनार्थकेन वशीकरणाद्यर्थकेन वा विक्रीतेन जीवनं, हिंस्रस्येक्षुतिलादिपीडाकरस्य यन्त्रस्य विधानं प्रवर्तनं, व्यसनानि पानमृगयाक्षादीन्यष्टादश, आत्मविक्रयो द्रव्यं गृहीत्वा परदास्यकरणं, शूद्रस्य प्रेष्यं सेवाकारित्वं, हीनैश्चाण्डालादिभिः सख्यं, हीनयोनिर्वेश्या तन्निषेवणं तन्मैथुनं, यथाविध्यपरिणीतशूद्रागमनं च, त्रैवर्णिकस्य अनाश्रमे निन्दिताश्रमे अवधूतादिपरिगृहीते वा वासः परिग्रहः, केचित्तु आश्रमचतुष्टयव्यतिरेकेऽव्यवस्थानमिति व्याचक्षते। परान्नेन चिरकालं लोलुपतया सेवितेन परिपुष्टता, असच्छास्त्रस्य बौद्धादिग्रन्थस्याऽधिगमनमध्ययनम्, आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेष्वधिकारिता राजाज्ञयाऽधिष्ठातृत्वं, भार्यायाः परिणी(४)तायाः शूद्रस्याऽपरिणीताया अपि परिगृहीतायाः स्त्रिया विक्रयो द्रव्यं गृहीत्वाऽन्यस्वत्वापादनम्। एषामेकैकं न तु मिलितमुपपातकमित्युच्यते। चकारतथाशब्दैर्बहुभिर्बहूनां मन्वाद्युक्तानां लशुनभक्षणादि–आचारादीनां सङ्ग्रहः। एवकारैः पञ्चभिर्जातिभ्रंशकरसङ्करीकरणपात्रीकरणमलिनीकरणप्रकीर्णकानामुपपातकत्वव्यवच्छेदबोधनात्तेषामप्यर्थत उद्देशमभिप्रैति। तानि च पापानि स्फुटयति मनुः—

ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः।
जैह्मयं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥
खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा।
सङ्करीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम्॥
कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम्।
फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम्॥

---

(१) संस्कारायकरणम्–इति ख० पु० पाठः। (२) रतिरिक्तत्व—इति ख० पु० पाठः।
(३) सम्पादनार्थं सं०–इति ख० पु० पाठः।
(४) अविगीतायाः शूद्रस्याऽपरिणीतायाः स्त्रियाः—इति ख० पु० पाठः।

परदास्यकरणम्। शूद्रसेवनं हीनेषु मैत्रीकरणम्। अनूढसवर्णादारस्य केवलहीनवर्णदारोपयमनं साधारणस्त्रीसम्भोगश्च। अनाश्रमवासः अगृहीताश्रमित्वं सत्यधिकारे। परान्नपरिपुष्टता परपाकरतित्वम्। असच्छास्त्रस्य चार्वाकादिग्रन्थस्याऽधिगमः। सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाधिकारित्वम्। भार्याया विक्रयः। त्वशास्त्रान्मन्त्रोक्ताभिचारामतिपूर्वलशुनादिभक्षणादेर्ग्रहणम्। एषां गोवधादीनां प्रत्येकमुपपातकसंज्ञा वेदितव्या। मनुना पुनरन्यान्यपि निमित्तानि जातिभ्रंशकरसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणसंज्ञानि परिगणितानि। (मनुः ११।६७-७०)—'ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः। जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥ खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा। सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च॥ निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम्॥ कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम्। फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम्'॥ इति। अतोऽन्यन्निमित्तजातं प्रकीर्णकं कथ्यते॥ वृद्धविष्णुना च समस्तानि प्रायश्चित्तनिमित्तान्युत्तरोत्तरं लघीयांसि पृथक्संज्ञाभेदभिन्नानि दर्शितानि। 'ब्रह्महत्यासुरापानं ब्राह्मणसुवर्णापहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि तत्संयोगश्च। मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि। यागस्थक्षत्रियवधो वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चा(१)सगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि। कौटसाक्ष्यं सुहृद्वध इत्येतौ सुरापानसमौ। ब्राह्मणस्य भूमिहरणं सुवर्णस्तेयसमम्। पितृव्यमातामहमातुलनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम्। पितृष्वसृमातृष्वसृगमनं श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च। स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णाया रजस्वलाया शरणागताया प्रव्राजिताया निक्षिप्तायाश्च गमनमित्येतान्यनुपातकानि। अनृतवचनं समुत्कर्षे राजगामि च पै(२)-

---

ष्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे। दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे। क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा॥ सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः। पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान्॥ व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते। व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः॥' इति।

(१) आविगोत्रायाः ख०। (२) पैशुन्यम् ख०।

शुनम्। गुरोश्चालीकनिर्बन्धो वेदनिन्दा अधीतस्य त्यागोऽग्निपितृमातृसुतदाराणां च अभोज्यान्नभक्षणं परस्वापहरणं परदारानुगमनमयाज्यानां च याजनं व्रात्यता भृतकाध्यापनं भृतकाध्ययनादानं सर्वाकरेष्वधिकारो महायन्त्रप्रवर्तनं द्रुमगु(१)ल्मलतौषधीनां हिंसया जीवनमभिचारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिरात्मार्थक्रियारम्भः अनाहिताग्निता देवर्षिपितॄणामृण(२)स्यानपक्रिया असच्छास्त्राधिगमनं नास्तिकता कुशीलता मद्यपस्त्रीनिषेवणमित्युपपातकानि। ब्राह्मणस्य रुजःकरणमघ्रेयमद्ययोर्घ्रातिजैह्म्यं पशुषु पुंसि च मैथुनाचरणमित्येतानि जातिभ्रंशकराणि। ग्राम्यारण्यपशूनां हिंसनं सङ्करीकरणम्। निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम् असत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणानि। पक्षिणां जलजानां च घातनं कृमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि। यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम्' इति। कात्यायनेन तु महापातकसमानां विष्णुनाप्यु(३)पपातकत्वेनोक्तानां पातकसंज्ञा दर्शिता—'महापापं चातिपापं तथा पातकमेव च। प्रासङ्गिकं चोपपापमित्येवं पञ्चको गणः॥' इति। ननूपपातकादीनां कथं पातकत्वं पतनहेतुत्वाभावात्। यदि तेषामपि पतनहेतुत्वं तर्हि मातृपितृयोनिसम्बद्धाग इत्यादिपरिगणनमनर्थकम्। अथैवमुच्यते यद्यपि महापातकतत्समेष्विव सद्यःपातित्यहेतुत्वं नास्ति तथाप्यभ्यासापेक्षया पातित्यहेतुत्वमविरुद्धम्। 'निन्दितकर्माभ्यासादि'ति गौतमवचनादिति नैवम्, अभ्यासस्यानिरूप्यमाणत्वात् द्विःशतकृत्वो वेति तत्राविशेषेऽङ्गीक्रियमाणे योऽपि द्विर्दिवा स्वपिति यः शतकृत्वा वा गोवधं करोति तयोरविशेषेण पातित्यं स्यात्। अत्रोच्यते–यत्रार्थवादे प्रत्यवायविशेषः श्रूयते प्रायश्चित्तबहुत्वं वा तस्मिन्निन्दितकर्मणि यावत्यभ्यस्यमाने महापातकतुल्यत्वं भवति तावानभ्यासः पातित्यहेतुः। दिवास्वप्नादौ तु सहस्रकृत्वोऽप्यभ्यस्यमाने न महापातकतुल्यत्वं भवतीति न तत्र पातित्यमतो युक्तमुपपातकादेरभ्यासापेक्षया पतनहेतुत्वम्॥ २३४—२४२॥

(वी० मि०) एवं प्रायश्चित्तनिमित्तान्यभिधाय नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तान्याह। तत्रादौ महापातकानामुद्देशात् यथोद्देशं प्रायश्चित्तेषु

(१) गुल्मवल्लीलतौषधीनां ख०। (२) स्यानपाक्रिया ख.। (३) नुपातकत्वेन ल.।

यत्र क्षेत्रेषु ब्रह्मवधप्रायश्चित्तमभिधत्ते—

शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ॥
ब्रह्महा द्वादशाऽब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥२४३॥
ब्राह्मणस्य परित्राणाद्गवां द्वादशकस्य च ॥
तथाऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४४ ॥
दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥
दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा तु ब्रह्महा शुचिः ॥ २४५ ॥
आनीय विप्रसर्वस्वं हृतं घातित एव वा ॥
तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुद्ध्यति ॥ २४६ ॥
लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ॥
मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम् ॥ २४७ ॥
सङ्ग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुद्ध्यति ॥ २४८ ॥
अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिःकृत्वो वेद(१)संहिताम् ॥
शुद्ध्येत वा मिताशित्वा(२)प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥२४९॥
पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी स्मृता ॥ २५० ॥

घातितस्य तदलाभे ब्राह्मणान्तरस्य शिरःसम्बन्धि कपालं पाणिना धारयमाणः, ध्वजवान् खट्वाङ्गरूपचिन्हस्य पाणिना धर्ता 'खट्वाङ्गकपालपाणि'रिति गौतमस्मरणात् । स च दण्डारोपितशिरःकपालात्मकः, भिक्षाशी ग्रामाद् ग्रामादाहृतस्य भक्ष्यस्याऽशनशीलः, कर्म वेदयन् भिक्षाचरणकाले 'ब्रह्महाऽस्मी'ति स्वकर्म ख्यापयन् ।

वेश्मनो द्वारि तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ।

इति पराशरस्मरणात् । अत्र संवर्तः—

भिक्षायै प्रविशेद्ग्रामं यदि वन्यैर्न जीवति ।

---

(१) त्रिर्वै वेदस्य संहिताम्—इति मु० पु० पाठः ।
(२) मिताशीत्वा—इति मु० पु० पाठः ।

भिक्षापात्रमाहाऽऽपस्तम्बः—'लोहितेन खण्डशरावेण ग्रामं भिक्षायै प्रविशेत्' । मितभुक् अनतितृप्तिकरभोजनवान् । द्वादशाब्दानि व्याप्यैतद्विशेषणपञ्चकविशिष्टश्चेद्भवति तदा ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात् । इदं चाऽकामतः साक्षाद्ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तम् । कामकृते तु प्राणान्तिकमेवेति प्रागुक्तम् । साक्षाद्वधातिरिक्तेषु षड्विधेषु ब्रह्मवधेषु तु 'भूयो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः' इत्यापस्तम्बवचनादितो लघूनि प्रायश्चित्तानि । तत्र निमित्तमाधिकृत्य—

ससम्बन्धं यदा विप्रो हत्वाऽऽत्मानं मृतो मुहुः(१) ।
निर्गुणः साहसात् क्रोधाद् गृहक्षेत्रादिकं प्रति ॥
त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्याद् ब्रह्मचर्यं चरन्नपि ।

इति भविष्यपुराणे त्रैवार्षिकं कण्ठत एवोक्तम् । 'इतरेषु च समं स्या'दिति न्यायेन सार्द्धसार्द्धवर्षहानिः कल्पनीया । तथा हि प्रयोजको द्विविधः—अप्रवृत्तप्रवृत्तकः, प्रवृत्तोत्साहजनकश्च । अनुग्राहकोऽपि द्विविधः—वध्यगतवैमनस्यापादकः, तदनुग्राहकृतभयव्युदासकारी च । अनुमन्ता चैकविधः । तत्राऽऽद्यस्य प्रयोजकस्य सार्द्धदशवार्षिकम्, अनुमन्तुश्च सार्द्धचतुर्वार्षिकमिति । कामतः कृतेषु साक्षाद्वधातिरिक्तेष्वकामकृतप्रायश्चित्तद्वैगुण्यं विहितम् ।

विहितं यदकामानां कामतो द्विगुणं भवेत् ।

इत्यङ्गिरोवचनात् । अत्र शिरःकपालादीतिकर्तव्यतायाः कष्टत्वादुपवासत्रयवता प्राज्यापत्येन तपता (२)शिष्टाचारसिद्धान्तो द्वादशवर्षपर्यन्तं प्राजापत्यानि कार्याणि । तत्स्वरूपं चोक्तं मनुना—

त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यविधिः स्मृतः ॥

इति । एवं द्वादशभिर्वर्षैः षष्ट्यधिकं प्राजापत्यशतत्रयं भवति । प्राजापत्यासमर्थस्त्वेकप्राजापत्यस्थाने धेनुमेकां दद्यात् ।

प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद्विचक्षणः ।
धेनोरभावे तुल्यं तु मूल्यं देयं न संशयः ॥

इति मार्कण्डेयवचनात् । एवं प्रायश्चित्तान्तरेऽप्यूहनीयम् । न्यूनाधिकादिद्वादशाब्दे व्रते समारब्धे व्रतस(३)मासेनैमित्तिकमुत्तरावधिमाह श्लोकत्रयेण ब्राह्मणस्येति । तदाह शङ्खः—'द्वादशे वर्षे शुद्धि

(१) राहुः—इति क०, बाहुः—इति ख० पुस्तकयोः पाठः ।
(२) मुह्यता—इति क० पु० पाठः । (३) समाप्तौ—इति ख० पु० पाठः ।

प्राप्नोत्यन्तरा ब्राह्मणं वा मोचयित्वा गवां द्वादशानां परित्राणात्सद्य एवाऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पूतो भवति'। मनुश्च द्वादशवार्षिकमुपक्रम्य—

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजेत्।

इत्यादि मध्येऽभिधाय—

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः।
समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥

इत्युपसंहृतवानिति। नेदं स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तं किन्तु गुणविशेषो नैमित्तिकः। ब्राह्मणस्य गवां द्वादशकस्य वा चौरव्याघ्रादिभिः प्राणापगमसम्भावनायां स्वप्राणान् पणीकृत्य तत्परित्राणात् तथा कर्मस्थापनपूर्वकं परक्रियमाणाऽश्वमेधावभृथाख्यकर्माङ्गस्नानाद्वा ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात्। बहुकालव्यापिदुस्सहरोगग्रस्तं ब्राह्मणमेकां वा गां तथाविधां पथि दृष्ट्वा औषधदानेन तद्रोगमपाकृत्य ब्रह्महा शुचिर्भवति। विप्रस्य सर्वस्वं परैरपहृतं बलादानीय आनयनाशक्तौ तैस्तद्द्रव्यनिमित्तं शस्त्रैर्घातितः क्षतो जीवन्नपि वा शुध्यति। अथापिवेत्यव्ययसमुदायो गोब्राह्मणयोर्विकल्पार्थः। अग्निमवाकारः पूर्वश्लोकोक्तेन विकल्पार्थः। एवकारेणाऽऽनयनं व्यवच्छिनत्ति। अपिशब्देनाऽस्त्रसमुच्चयः। कामकृते ब्रह्मवधे त्वाह लोमभ्य इति श्लोकद्वयेन। 'लोमभ्यः स्वाहे'त्येवं चतुर्थीस्वाहायुक्तैरभिर्लोमत्वगादिनामरूपैरष्टभिर्मन्त्रैर्लोमप्रभृतित्वग्लोहितमांसमेदःस्नाय्वस्थिमज्ज्ञान्तां तनुमुत्कृत्य यथाक्रमं जुहुयात्। अयं च होमो मृत्युदेवतो 'लोमानि मृत्योर्जुहोमी'त्यादिवसिष्ठवचनात्। सङ्ग्रामे युद्धभूमौ प्रायश्चित्ती अयमिति विदुषां युध्यतां स्वेच्छया लक्ष्यभूतः सन् हतो वा शुद्धिं ब्रह्महाऽऽप्नुयात्। तदाह मनुः—

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः।

इति लक्ष्यभूतः प्रहारैः पीडितो मृतकल्पो मूर्च्छितश्चेद्भवति तदा जीवन्नपि विशुध्यति। हिशब्देन स्मृत्यन्तरप्रसिद्धत्वसूचनाद्विशिष्य लोमादीनामनभिधानम्। वैशब्दः पादपूरणे। आद्येनाऽपिकारेण भृग्वग्निपतनस्य, द्वितीयेनाऽश्वमेधादेः समुच्चयः। तदाह्याऽङ्गिराः—

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन।
न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते॥

मनुः—

यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताऽग्निष्टुताऽपि वा ॥

अश्वमेधस्य क्षत्रियस्यैव प्रायश्चित्तम्—

यजेत वाऽश्वमेधेन क्षत्रियस्तु महीपतिः ॥

इति पराशरवचनात् । जातिमात्रपतितब्राह्मणवधे तु कामतो न मरणान्तिकं, किन्तु द्वादशवार्षिकमेव ।

जातिमात्रे हते विप्रे कामतो यद्भवेच्छृणु ।
चरेद्द्वादश वर्षाणि कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥

इति पुराणात् । अरण्य इति । नियतस्त्रिभिः पराकैः शोधितः सन्नरण्ये निर्जनप्रदेशे त्रिःकृत्वो वेदसंहितां जप्त्वा शुध्यति । मिताशित्वादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, तेन मिताशित्वं सम्पाद्य सरस्वत्याः प्रतिकूलं स्रोतो यत्र विनिर्गतं तं देशं गत्वा तत्र स्नात्वा वा शुध्यति । इदं चाऽत्यन्तगुणवतो निर्धनस्य निर्गुणब्राह्मणवधे । तत्राऽप्याद्यं वेदविदो द्वितीयमवेदविद इति मिताक्षरा । वधप्रयोजकपरमिति भवदेवः । अत्र विशेषमाह मनुः—

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ।
अभ्यस्याऽब्दं पावमानीर्भैक्षाहारो विशुध्यति ॥
अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥

पात्रे धनमिति । विद्यावृत्तसम्पन्ने ब्राह्मणे पर्याप्तं यावज्जीवभरणक्षमं धनं दत्वा शुद्धिमाप्नुयादित्यर्थः । इदं च धनवतो निर्गुणब्राह्मणवधे । मनुश्चात्राधिकमप्याह—

सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
धनं वा जीवनायाऽलं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥

प्रसङ्गात्पात्रस्य धनग्राहिणः प्रायश्चित्तमाह—आदातुरिति । धनग्रहीतुस्तद्ग्रहणजन्यपापविशुद्ध्यर्थं वैश्वानरी वैश्वानरदेवताका इष्टिः कर्तव्यत्वेन स्मृतिषूक्तेत्यर्थः । इदं चाऽऽहिताग्निपरम् । अनाहिताग्नेस्तद्दैवत्यश्चरुरिति चकारार्थः । ब्रह्मवधमधिकृत्य भविष्ये—

द्विगुणा क्षत्रियाणां च वैश्यानां त्रिगुणा स्मृता ।
चतुर्गुणा तु शूद्राणां पर्षदुक्ता महात्मना ॥

> एवंदुक्तं व्रतं प्रोक्तं शुद्धये पापकर्मणाम् ।

एवंच द्विगुणादिकं क्षत्रियादीनां, व्रतं प्रायश्चित्तरूपम्। कालिकापुराणे—

> अद्यापीन्द्रेश्वरं दृष्ट्वा तथा रामेश्वरं प्रभुम् ।
> मुच्यते ब्रह्महत्याया नरो वै नाऽत्र संशयः ॥

अत्र विशेषो भविष्ये—

> यद्युत्तरे वसेत्पार्श्वे विन्ध्यस्य सुरसत्तम ।
> दक्षिणे वसतश्चेदं न भवेदिति तच्छ्रुतिः ॥ २४३-२५० ॥

(मिता०) एवं व्यवहारार्थं संज्ञाभेदमाहितं प्रायश्चित्तनिमित्तपरिगणनं कृत्वा नैमित्तिकानि प्रदर्शयितुमाह—

शिर इति । शिरसः कपालमस्यास्तीति शिरःकपाली । तथा ध्वजवान् (११।७२)—'कृत्वा शवशिरोध्वजम्' इति मनुस्मरणात् । अन्यच्छिरःकपालं दण्डाग्रसमारोपितं ध्वजशब्दवाच्यं गृह्णीयात् । नच कपालं स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःसम्बन्धि ग्राह्यम् । 'ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसञ्चरेत्' इति शातातपस्मरणात् । तदलाभेऽन्यस्यैव ब्राह्मणस्य ग्राह्यम् । एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम् । 'खट्वाङ्गकपालपाणिः' इति गौतमस्मरणात् । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो गृह्यते न पुनः खट्वैकदेशः । 'महोक्षः खट्वाङ्गं परशुः' इत्यादिव्यवहारेषु तस्यैव प्रसिद्धेः । एतच्च कपालधारणं चिह्नार्थं न पुनर्भोजनार्थं भिक्षार्थं वा । 'मृन्मयकपालपाणिर्भिक्षार्थे ग्रामं प्रविशेत्' इति गौतमस्मरणात् । तथा वनवासिना च तेन भवितव्यम् । (११।७२)— '(१)ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत्' इति मनुस्मरणात् । ग्रामसमीपादौ वा । (मनुः ११।७८)—'कृतवापनो वा निवसेद्ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा । आश्रमे वृक्षमूले वा गो(२)ब्राह्मणहिते रतः'॥ इति तेनैवोक्तत्वात् । कृतवापनो वेति विकल्पाभिधानाज्जटी वेति लक्ष्यते । अत एव संवर्तः—'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि(३)बालवासा जटी ध्वजी'इति । तथा भिक्षाशनशीलश्च भवेत् । भिक्षा च लोहितकेन मृन्मयखण्डशरावेण ग्राह्या । 'लोहितकेन खण्डशरावेण ग्रामं भिक्षार्थे प्रविशेत्' इति आपस्तम्बस्मरणात् । सप्तागाराण्ये(४)वाप्रमिष्टं लभ्येत वा न चेत्येवमसङ्कल्पितानि

---

(१) ब्रह्महा द्वादशसमा इति पाठः । (२) सर्वभूतहिते ग० ।

(३) चीरवासा जटी ख० । (४) ण्येवात्र मृष्टं लभ्यते नाभेत्येवमसङ्कल्पितानि ख० ।

भिक्षार्थं प्रविशेत् 'सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्भैक्षम्' इति वसिष्ठस्मरणात् । (१)तथैककाल एव सा ग्राह्या । 'एककालाहारः' इति तेनैवोक्तत्वात् । एतच्च भैक्षं ब्राह्मणादिवर्णेष्वेव कार्यम्, 'चातुर्वर्ण्ये चरेद्भैक्षं खट्वाङ्गी संय(२)तात्मवान्' इति संवर्तस्मरणात् । तथा ब्रह्महास्मीति स्वकर्म ख्यापयन् द्वारि स्थितो भि(३)क्षां याचेत् । 'वेश्मनो द्वारि तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः' इति पराशरस्मरणात् । अयं च भैक्षाशित्वनियमो वन्यैर्जीवनाशक्तौ द्रष्टव्यः । 'भिक्षायै प्रविशेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति' इति संवर्तस्मरणात् । तथा ब्रह्मचर्यादियुक्तेन च तेन भवितव्यम् । ख(४)ट्वाङ्गकपालपाणिर्द्वादश वत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्कर्माचक्षाणः यथाऽपक्रामेत्सन्दर्शनादार्यस्य । ('उत्थि(५)तस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि । एतद्वीरासनं नाम सर्वपापप्रणाशनम्' ॥) 'स्थाना(६)सनाभ्यां विहरेत्सवनेषूदकोपस्पर्शी शुध्येत्' इति गौतमस्मरणात् । ब्रह्मचारिग्रहणं च 'वर्जयेन्मधुमांसगन्धमाल्यदिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहहर्षनृत्यगीतपरिवादनमयानि' इति ब्रह्मचारिप्रकरणोक्ताविरुद्धधर्मप्राप्त्यर्थम् । अत एव शङ्खः—'स्थानवीरासनी मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलुः । भिक्षाचर्याऽग्निकार्यं च कूष्माण्डीभिः सदा जपः' ॥ इति । तस्य भवेदिति शेषः । अत्र सवनेषूदकस्पर्शीति स्नानविधानात्तदङ्गभूतमन्त्रादिप्राप्तिरप्यवगम्यते । तथा 'शुचिना कर्म कर्तव्य'मित्यस्य सर्वकर्मसा(७)धारणत्वाद्व्रतचर्याङ्गभूतशौचसम्पत्त्यर्थं स्नानवत्सन्ध्योपासनमपि कार्यम् । तस्यापि शौचापादनद्वारेण सर्वकर्मशेषत्वात् । तथा च दक्षः—'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यत्किञ्चित्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्' ॥ इति । न च 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्' इति वचनात् सन्ध्योपासनायाश्च द्विजातिकर्मत्वादप्राप्तिरिति शङ्कनीयम् । यस्मात्पतितस्यैव व्रतचर्योपदेशात्तदङ्गतयैव सन्ध्योपासनादिप्राप्तिरतो 'द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः' इत्यादीना-

---

(१) तथा सायङ्काल एव ख० । (२) संयतः पुमान् क० ङ० ।
(३) भिक्षां चरेत् ख० । (४) खट्वाङ्गपाणिः ख० ।
(५) इदं पद्यं ङ० पुस्तक एवास्ति । (६) स्थानाशनाभ्यां ङ० ।
(७) साधारणस्मरणत्वात् ख० ।

मेव द्विजातिकर्मणां व्रतचर्यानङ्गभूतानां हानिर्न सर्वेषाम्। तावन्मा- त्रपाधेन हानियचनस्य चरितार्थत्वात्। इयं च मनुयाज्ञवल्क्यगौत- माद्यैप्रतिपादिता द्वादशवार्षिकव्रतचर्यैकैव न पुनर्भिन्ना, परस्पर- सापेक्षत्वादविरोधाच्च। तथा हि 'भिक्षाशी कर्म वेदय'न्नित्युक्ते किं भिक्षापात्रं केषां वा गृहेषु कतिषु वेत्याकाङ्क्षा जायेतैव। तत्र 'लोहितकेन खण्डशरावेण' इत्यापस्तम्बवचनैः परिपूरणमविरु- द्धम्। यतः सर्वैरेककल्पोपदेशात्। यत्किञ्चिदुक्तं मनुगौतमाद्युक्ते- तिकर्तव्यतायाः परस्परसापेक्षत्वेऽपि विकल्प इति, तदनिरूप्यैवोक्त- मिति मन्तव्यम्। एवं द्वादशवर्षाणि व्रतचर्यामावर्त्य ब्रह्महा शुद्धि- माप्नुयात्। इयं चाऽकामकृतब्रह्मवधविषया। (११।८९)—'इयं वि- शुद्धिरुदिता प्रमाप्याऽकामतो द्विजम्। कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते'॥ इति मनुस्मरणात्। अत्रेदं चिन्तनीयम्। किं द्वित्र(१)- ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्य तन्त्रत्वमुतावृत्तिरिति। तत्र केचिन्मन्य- न्ते ब्रह्महा द्वादशाब्दानीत्यत्र ब्रह्मशब्दस्यैकस्मिन्द्वयोर्बहुषु साधार- णत्वादेकस्मिन्ब्राह्मणवधे यत्प्रायश्चित्तं तदेव द्वितीये तृतीयेऽपि। नत्वेकब्राह्मणवधनिमित्तकप्रायश्चित्तानुष्ठाने सतीदं कृतमिदं नेति न शक्यते वक्तुम्। देशकालकर्तॄणां प्रयोगानुबन्धभूतानामभेदेनागृह्य- माणविशेषत्वात्तन्त्रानुष्ठानेनैव पापक्षयलक्षणकार्यनिष्पत्तिर्युक्ता। य- था तन्त्रानुष्ठितैः प्रयाजादिभिराग्नेयादिषु तन्त्रेणैवाऽनेकोपकारलक्ष- णकार्याणां निष्पत्तिः। न चैवं वाच्यम्, 'द्वि(२)त्रब्राह्मणवधे पापस्य गुरुत्वादेनसि गुरूणि गुरूणि लघुनि लघूनि' इति, गौतमवचनादावृ- त्तमेव प्रायश्चित्तानुष्ठानं युक्तम्, विलक्षणकार्ययोस्तन्त्रेण निष्पत्त्यनु- पपत्तेरिति। यतो नेदं वचनमावृत्तिविधायकं किन्तूपदिष्टानां गुरु- लघुकल्पानां व्यवस्थाप्रतिपादनपरम्। न च द्वितीयब्राह्मणवधे पाप- स्य गुरुत्वं, प्रमाणाभावात्। यच्च मनुदेवलाभ्यामुक्तम्—'विधेः प्रा- थमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं (३)भवेत्। तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः'॥ इति, तदपि 'प्रतिनिमित्तं नैमित्ति(४)कशास्त्रमा- वर्तते' इति न्यायेन द्वित्रब्राह्मणवधगोचरनैमित्तिकशास्त्रावृत्त्यनुवादेन चतुर्थे तदभावविधिपरम्, न पुनर्द्वितीयब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानुष्ठान-

(१) किं तत्र द्वित्रिब्राह्मणवधे ट०। (२) द्वित्रिब्राह्मण ख०।
(३) द्विगुणं चरेत् ख०। (४) त्तिकमावर्तते ख०।

द्वैगुण्यविधिपर(१)मपि । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मात् द्वित्रब्राह्मणवधेऽपि सकृदेव द्वादशवार्षिकाद्यनुष्ठानं युक्तम्, यथा 'अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे'दित्यादिगृहदाहादिनिमित्तेषु चोदितानां क्षामवत्यादीनां युगपदनेकेष्वपि गृहदाहादिनिमित्तेषु सकृदेवानुष्ठानम् । अत्रोच्यते । न हि वचनविरोधे न्यायः प्रभवति । वचनं च विधेः प्राथमिकादित्यादिकं द्वित्रब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तानुष्ठानावृत्तिविधिपरम् । एवं सति न्यायलभ्यतन्त्रानुष्ठानबाधेनावृत्तिविधायिदं वचनं प्रवृत्तिविशेषकरं स्यात् । इतरथा शास्त्रतः प्राप्त्यनुवादकत्वेनाऽनर्थकं स्यात् । न च वाक्यभेदः । चतुर्थादिब्रह्मवधपर्युदासेनेतरत्रावृत्त(२)प्रायश्चित्तविधानेनैकार्थत्वात् । किञ्च 'चतुर्थे नास्ति निष्कृति'रिति लिङ्गदर्शनाद्धन्यमानब्राह्मणसंख्योत्कर्षे दोषगौरवं गम्यते । तथा देवलादिवचनाच्च 'यत्स्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत्कृतम् । तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्भिर्मनीषिभिः' ॥ इति । न च विलक्षणयोर्गुरुलघुदोषयोः क्षयस्तन्त्रेण निष्पद्यते । अत एवंविधेषु दोषगुरुत्वेन कार्यवैलक्षण्यादपि प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकस्यावृत्तिर्युक्ता । क्षामवत्यादिषु पुनः कार्यस्यावैलक्षण्याद्युक्तस्तन्त्रभाव इत्यलं प्रपञ्चेन । यच्चेदं 'चतुर्थे नास्ति निष्कृति'रिति तदपि महापातकविषयम् । पापस्यातिगुरुत्वेन प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादनपरत्वात् । अतः शूद्रान्नसेवनादौ बहुशोऽभ्यस्ते तदनुगुणप्रायश्चित्तावृत्तिः कल्पनीया न पुनः प्रायश्चित्ताभावः । अत एवोक्तं मनुना (११।१४०)—'पूर्णे चान(३)स्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्' इति । इदं च द्वादशवार्षिकं व्रतं साक्षाद्धन्तुरेव । ब्रह्महेति तस्यैवाऽभिधानात् । अनुग्राहको-यत्प्रायश्चित्तभाजं पुरुषमनुगृह्णाति स तत्प्रायश्चित्तं पादोनं कुर्यात् । अतस्तस्य द्वादशवार्षिकेण पादोनं नववार्षिकं, प्रयोजकस्त्वर्धोनं षड्वार्षिकं कुर्यात् । अनुमन्ता पुनः सार्धपादं सार्धचतुर्वार्षिकं, निमित्ती त्वेकपादं त्रिवार्षिकम् । अत एव सुमन्तुः—'तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वात्मानं मृतो यदि । निर्गुणः साहसात्क्रोधाद् गृहक्षेत्रादिकारणात् ॥ त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वतीम् । गच्छेद्वापि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चितम् ॥ अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो

(१) परमिति ख० परमेव ग० ।

(२) वृत्तिप्रायश्चित्त ङ० । (३) अस्थिरहितानां प्राणिनां शकटपरिमितानां वधे इत्यर्थः ।

त्मर्थं निर्गुणोपरि । क्रोधाद्धै म्रियते यस्तु निर्निमित्तं तु भर्त्सितः ॥ वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कृच्छ्रं विशुद्धये' ॥ इति । यदा पुनर्निमित्त्य-(१)त्यन्तगुणवान् आत्मघाती चात्यन्तनिर्गुणस्तदैकवर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् । 'केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने । ब्रह्मचर्यं चरन्विप्रो व(२)र्षेणैकेन शुध्यति' ॥ इति तेनैवोक्तत्वात् । अनयैव दिशाऽनुग्राहकप्रयोजकादीनां येऽनुग्राहकप्रयोजकादयस्तेषामपि प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । अस्यां च कल्पनायां प्रयोजयिताऽनुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु (३)भागिनो 'यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः' इत्यापस्तम्बीयं वचनं मूलम् । तथा प्रोत्साहकादीनामपि दण्डप्रायश्चित्ते कल्प्ये । यथाह पैठीनसिः—'हन्ता मन्त्रोपदेष्टा च तथा सम्प्रतिपादकः । प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥ आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् । उपेक्षकः शक्तिमांश्चेद्दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥ अकार्यकारिणस्त्वेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । यथाशक्त्यनुरूपं च दण्डं चैषां प्रकल्पयेत्' ॥ इति । तथा बालवृद्धादीनां साक्षात्कर्तृत्वेऽप्यर्धमेव—'अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च' ॥ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । तथा(४)सुमन्तुः—'अर्वाक्तु द्वादशाद्वर्षादशीतेरूर्ध्वमेव वा । अर्धमेव भवेत्पुंसां तुरीयं तत्र योषिताम्' ॥ इति । तथाऽनुपनीतस्यापि बालकस्य पादमात्रमेव प्रायश्चित्तम् । 'स्त्रीणामर्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा । पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः' ॥ इति विष्णुस्मरणात् । अतश्च यच्छङ्खेन—'ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च । प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पिता वान्यः सुहृज्जनः' ॥ इति प्रतिपाद्योक्तम्—'अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् । राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते' ॥ इति, तदपि सम्पूर्णप्रायश्चित्ताभावप्रतिपादनपरं न पुनः सर्वात्मना तदभावप्रतिपादनपरम् । आश्रमविशेषनिरपेक्षेण श्रूयमाणेषु ब्राह्मणो न हन्तव्यस्तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदित्येवमादिष्वनपेक्षितवयोविशेषस्यैवाऽधिकारात् । अतश्च तदीयमपि प्रायश्चित्तं पित्रादिभिरेवाचरणीयम् । 'पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्तिं विदध्यात्' इति तस्यैव(५)

(१) गुणवदुपरि आत्मघाती ख० । (२) वर्षेकेण विशुध्यति ख० ।
(३) भागिनो भूय ग० । (४) तथार्वाक्तु ग० । (५) पुत्रहिताचरणे ग० ।

पुत्रादिहिताचरणेऽधिकृतत्वात् । यत्र पुनः कस्मिंश्चिद्ब्रह्मवधे प्रयो(१)-जकभावमापन्नस्याऽन्यास्मिन् साक्षात्कर्तृत्वे गुरुलघुप्रायश्चित्तसन्निपातस्तत्र द्वादशवार्षिकादिगुरुप्रायश्चित्तान्तःपातिनः प्रयोजकसम्बन्धिलघुप्रायश्चित्तस्य प्रसङ्गात्कार्यसिद्धिः । न चैवं सत्याविशेषाल्लघुकल्पेन महतोऽपि सिद्धिः स्यादित्याशङ्कनीयम् । अत्र ह्यन्तःपातितयानुष्ठाने विशेषावगमात्प्रसङ्गात्कार्यसिद्धि(२)रवगम्यते । न च लघ्वन्तःपाती महाकल्प इति कुतः प्रसङ्गाशङ्का । न च चैत्रवधजनितकल्मषक्षयार्थं (३)मनुष्ठितेन कथं विष्णुमित्रवधोत्पाद्यपापनिवृत्तिरिति वाच्यम् । चैत्राद्युद्देशस्यातन्त्रत्वात् । अतो यथा काम्यनियोगनिष्पत्त्यर्थं स्वर्गार्थं चाऽनुष्ठितैराग्नेयादिभिर्नित्यनियोगनिष्पत्तिस्तद्वल्लघुप्रायश्चित्तस्यापि कार्यसिद्धिः । यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोवचनम्—'गवां सहस्रं विधिवत्पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च' ॥ इति तत्सवनस्थगुणवद्ब्राह्मणविषयम् । एतच्च 'द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्' इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतचर्याशक्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । न त्वनावृत्तद्वादशवार्षिकविषयम् । तत्र हि द्वादशदिनान्येकैकप्राजापत्यमिति गणनायां प्रजापत्यानां षष्ठ्यधिकशतत्रयं भवति । यद्यपि प्राजापत्यस्यान्ते त्र्यहमुपवासोऽधिकस्तथाप्यत्र वनवासजटाधारणवन्याहारत्वादि(४)रूपतपोविशेषयुक्तत्वादुपवासाभावेऽप्येकैकस्य द्वादशाहस्य प्राजापत्यतुल्यत्वम् । ततश्च—'प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद्विचक्षणः । गवामभावे दातव्यं तन्मूल्यं वा न संशयः' ॥ इत्यनेन न्यायेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकस्यां धेन्वां दीयमानायां धेनूनामपि षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति न पुनः सहस्रम् । अतो यथोक्त एव विषयो युक्तः । यदपि शङ्खवचनम्—'पूर्ववदमतिपूर्वं चतुर्षु वर्णेषु विप्रं प्रमाप्य द्वादशवत्सरान् षट् त्रीन् सार्धं संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत्तेषामन्ते गोसहस्रं तदर्धं तस्यार्धं तदर्धं च दद्यात्सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येणे'ति द्वादशवार्षिकगोसहस्रयोः समुच्चयविधि(५)परं तदाचार्यादिहननविषयं द्रष्टव्यम् । तस्यातिगुरुत्वात् । तथा च दक्षः—'सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । आचार्ये शतसाहस्रं श्रो-

(१) प्रयोजकाभावापन्न ङ० । (२) सिद्धिरुच्यते ङ० । (३) मनुष्ठेयेन ख० ।
(४) रूपतया विशेष । (५) समुच्चयपरं ख० ।

त्रिंशं दत्तमक्षयम्' ॥ इति प्रतिपाद्योक्त(१)वान्—'समद्विगुणसा-हस्रमानन्त्यं च यथाक्रमम् । दाने फलविशेषः स्याद्धिंसायां तद्वदेव हि' ॥ इति । तथापस्तम्बेन द्वादशवार्षिकमुक्त्वोक्तम-स्मिन्नेव विषये—'गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा एतदेव व्रतमोत्तमा-दुच्छ्वासादाचरेत्' इति, तत्र यावज्जीवमावर्तमाने व्रते यदा त्रैगुण्यं चातुर्गुण्यं वा संभाव्यते तदा तत्र समर्थस्य बहुधन स्यायं दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः । द्वादशवार्षिकव्यतिरिक्तानां तु सुमन्तुपराशराद्युक्तानां प्रायश्चित्तानामुत्तरत्र व्यवस्थां वक्ष्यामः । ननु द्वादशवार्षिकादिकल्पानां व्यवस्था कुतोऽवसिता । न तावद्द्वा-दशवार्षिकादिविधायकवाक्यैरिति युक्तम् । तत्राप्रतीतेः । न च वा-क्यं प्रमाणावगतगुरुलघुकल्पानां बाधो मा प्रसाङ्क्षीदिति व्यवस्था कल्प्यत इति । विकल्पसमुच्चयाङ्गाङ्गिभावानामन्यतमाश्रयणेनापि बाधस्य सुपरिहरत्वात् । अत्रोच्यते—न तावद्द्वादशवार्षिकसेतुदर्श-नादीनां विषमकल्पानां विकल्पोऽवकल्प्यते । विकल्पाश्रयणे गुरु-कल्पानामनुष्ठानासम्भवेनानर्थक्यप्रसङ्गात् । न च षोडशिग्रहणाग्र-हणवद्विषमयोरपि विकल्पोपपत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्रापि सति सम्भवे ग्रहणमेवेति युक्तं कल्पयितुम् । यद्वा षोडशिग्रहणानुगृहीते-नातिरात्रेण क्षिप्रं स्वर्गादिसिद्धिरतिशयितस्य वा स्वर्गस्येति कल्प-नीयम् । इतरथा ग्रहणविधेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । नापि समुच्चयः । उपदेशातिदेशप्राप्तिमन्तरेण समुच्चयो न सम्भवति । उपदेशावगत-नैरपेक्ष्यस्य बाधप्रसङ्गात् । न चाङ्गाङ्गिभावः । श्रुत्यादिविनियोजका-नामभावात् । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि विनियो-जकानि । अतः परस्परोपमर्दपरिहारार्थं विषयव्यवस्थाकल्पनैवोचि-ता । सा च जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया कल्पनीया । 'जातिशक्तिगुणा-पेक्षं सकृद् बुद्धिकृतं तथा । अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्प-येत्' ॥ इति देवलस्मरणात् ॥ २४३ ॥

(मिता०) पूर्वोक्तस्य ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकस(२)-माप्त्यवधिमाह—

ब्राह्मणस्येति । यश्चौरव्याघ्रादिभिर्व्यापाद्यमानस्य ब्राह्मणस्यैक-स्याप्यात्मप्राणानन्तरे कृत्वा प्राणत्राणं करोति गवां द्वाद(३)शक-

(१) पेनःतत्त पा० । (२) समाप्त्यवधि ङ० (३) कृत्वा व्यासंगं ति पा० ।

स्यासावसम्पूर्णेऽपि द्वादशवार्षिके शुद्ध्येत् । यद्यपि प्राणत्राणे प्रवृत्तस्तदकृत्वैव म्रियते तथापि शुद्ध्यत्येव । अत एव मनुना (११।७९)—'ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् । मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च' ॥ इति । ब्राह्मणरक्षणं तदर्थं मरणं च पृथगुपात्तम् । तथा परकीयाश्वमेधावभृथाख्यकर्माङ्गभूतस्नानसमये स्वयमपि स्नात्वा ब्रह्महत्यायाः शुद्धिं प्राप्नुयात् । (१)स्नानं च स्वकल्मषं विख्याप्य कुर्यात् । तथा च मनुः (११।९२)—'शिष्ट्वा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । स्वमेनोऽवभृथे स्नात्वा हयमेधे वि(२)मुच्यते' ॥ इति । भूमिदेवा ब्राह्मणा ऋत्विजस्तेषां नरदेवेन यजमानेन राज्ञा समवाये स्वीयमेनः शिष्ट्वा विख्याप्याऽश्वमेधावभृथे स्ना(३)त्वा शुध्यति यदि तैरनुज्ञातो भवति । 'अश्वमेधावभृथं गत्वा तत्रानुज्ञातः स्नातः सद्यः पूतो भवति' इति शङ्खस्मरणात् । अश्वमेधावभृथग्रहणमग्निष्टुन्मध्यानां पञ्चदशरात्रादिक्रत्वन्तराणामग्निष्टुत्समाप्तिकानां वा सर्वमेधादीनामुपलक्षणम् । 'अश्वमेधावभृथे वाऽन्ययज्ञेऽप्यग्निष्टुदन्तश्चेत्' इति गौतमस्मरणात् । अयं च प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य कथञ्चित् ब्राह्मणप्राणत्राणादिकं कुर्वतो व्रतसमाप्त्यवधिरुच्यते । यथा सारस्वते सत्रे प्लाक्षं प्रस्रवणं प्राप्योत्थानमृषभैकसतानां वा गवां सहस्रमभावे सर्वस्व(४)दानं गृहपतिमरणे चेति । न पुनः स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तान्तरम् । तथा च शङ्खः—'द्वादशे वर्षे शुद्धिं प्राप्नोत्यन्तरा वा ब्राह्मणं मो(५)चयित्वा, गवां द्वादशानां परित्राणात्सद्य एवाऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पूतो भवति' इति । अत एव मनुना (११।७८)—'कृतवापनो वा निवसेत्' इति द्वादशवार्षिकस्य गुणविधिं प्रक्रम्य । (११।७९)—'ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् । मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च' ॥ इत्यादिना मध्ये ब्राह्मणत्राणादिकमभिधाय (११।८१।—'एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति' ॥ इति द्वादशवार्षिकमेवोपसंहृतम् । ननु ब्रह्महत्यायाः शुद्धिमाप्नुयादिति ब्राह्मणत्राणादीनां द्वादशवार्षिकेण सहैकफलत्वावगमात्स्वातन्त्र्यमेव युक्तं न पुनरङ्गत्वम् । किञ्च प्रधानविरोधित्वादपि

---

(१) स्नाने च ख० । (२) विशुध्यति ङ० । (३) स्नात्वा शुध्येत ख० ।
(४) सर्वस्वजान्यां, सर्वस्वयाज्याान्यां ङ० । (५) भोजयित्वा ङ० ।

नाङ्गत्वम्। प्रधानानुग्राहकं ह्यङ्गं भवति । न च प्रारब्धद्वादशवार्षिकस्येदं विधानम् । येन तत्कार्ये विधानं गम्यते। यथा 'सत्रायाऽऽगूर्य विश्वजिता यजेत' इति सत्रप्रयोगप्रवृत्तस्य तत्परिसमापनाक्षमस्य विश्वजिद्विधानमतोऽपि स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । यथाऽग्निप्रवेशलक्ष्यभावादीनाम् । न च तेषामपि द्वादशवार्षिकोपक्रमोपसंहारमध्यपठितत्वेन तदङ्गत्वमिति शङ्कनीयम्। यतः सत्यपि मध्यपाठे निर्ज्ञातप्रयोजनत्वेन प्रयोजनाकांक्षाविरहान्न परस्परमङ्गाङ्गित्वं युक्तम्। यथा सामिधनीप्रकरणमध्य(१)वर्तिनां निर्वित्पदानामग्निसमिन्धनप्रकाशत्वेन सामिधेनीभिः सहैककार्याणां न सामिधेन्यङ्गत्वम्। न चैकान्ततोऽग्निप्रवेशादीनां द्वादशवार्षिकमध्ये पाठः, वसिष्ठगौतमादिभिरेषां द्वादशवार्षिकप्रक्रमात्प्रागेव पठितत्वात्। इदमेव स्वातन्त्र्यं प्रकटयितुं मनुना (११।७३)—'लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यात्प्रास्येदात्मानमग्नौ वा' इति प्रतिवाक्यं वाशब्दः पठितः । तथा प्रतिप्रायश्चित्तमेवोपसंहृतम् (मनुः ११।८६)—'अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः । ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया' ॥ इति । अतोऽग्निप्रवेशादीनां स्वातन्त्र्यमेव युक्तम्। अतश्च ब्राह्मणत्राणादेरप्येकफलत्वान्नाङ्गत्वमिति। उच्यते--परिहृतमेतत्, 'अन्तरा ब्राह्मणं मोचयित्वे'त्यादिना शङ्खवचनेनाऽङ्गत्वावगमात्। अङ्गस्यैव यतः प्रधानद्वारेण फलसम्बन्धः। न च प्रधानविरोधः, यतो ब्राह्मणत्राणावधिकस्यैव व्रतानुष्ठानस्य फलसाधनत्वं विधीयत इति न विरोधः ॥ २४४ ॥

(मिता०) किञ्च—

दीर्घेति। दीर्घेण बहुकालव्यापिना तीव्रेण दुःसहेनामयेन कुष्ठादिव्याधिना ग्रस्तं पीडितं ब्राह्मणं गां वा तथाविधां पथि दृष्ट्वा निरातङ्कं नीरुजं कृत्वा ब्रह्महा शुचिर्भवति। ननु, ब्राह्मणस्य परित्राणादित्यत्र यदुक्तं ब्राह्मणरक्षणं तदेव किमर्थं पुनरुच्यते ब्राह्मणं गामथापिवेति। सत्यमेवम। किन्त्वात्मप्राणपरित्यागेनाधस्तनवाक्ये ब्राह्मणरक्षणमुक्तमधुना पुनरौषधदानादिनेति विशेषः। अमुनैवाऽभिप्रायेणोक्तं मनुना (११।८०)—'विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणलाभे विमुच्यते' इति ॥ २४५ ॥

(१) वर्तिनामग्निर्वेदाग्नि ग०

(मिता०) किञ्च—

आनीयेति । विप्रस्यापहृतसर्वस्वतयाऽवसीदतः सम्बन्धि द्रव्यं भूहिरण्यादिकं चौरैर्हृतं साकल्येनानीय रक्षणं यः करोति स विशुध्यति । आनयने प्रवृत्तः स्वयं चौरैर्घातितो वा यदि वा तन्निमित्तं ब्राह्मणसर्वस्वानयनार्थं तत्र युध्यमानः शस्त्रैः क्षतो मृतकल्पो जीवन्नपि विशुध्यति । शस्त्रैरिति बहुवचनं क्षतबहुत्वप्राप्त्यर्थम् । अत एव मनुना (११।८०)—"(१)ऽयवरं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा' इति ऽयवरग्रहणं कृतम् । एतस्य श्लोकद्वयोक्तकल्पपञ्चकस्य ब्राह्मणरक्षणरूपकत्वेनान्तरा वा ब्राह्मणं मोचयित्वेत्यनेन शङ्खवचनेन क्रोडीकृतत्वात् द्वादशवार्षिकसमाप्त्यवधित्वेनेतरग्रहणे विनियोगान्न स्वातन्त्र्यम् ॥ २४६ ॥

(मिता०) प्रायश्चित्तान्तरमाह—

लोमभ्य इति । लोमभ्यः स्वाहेत्येवमादिभिर्मन्त्रैर्लोमप्रभृतिमज्जान्तां तनुं जुहुयात् । इतिशब्दः करणत्वनिर्देशार्थः । एवंशब्दः प्रकारसूचनार्थः । हिशब्दः स्मृत्यन्तरप्रसिद्धत्वगादीनां प्रभृतिशब्देनाक्षिप्यमाणानां द्योतनार्थः । ततश्च लोमादीनि होमद्रव्याणि चतुर्थ्या निर्दिश्यन्ते स्वाहाकारं पठित्वा तैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । ते च हूयमानद्रव्याणां लोमत्वग्लोहितमांसमेदःस्नाय्वस्थिमज्ज्ञानामष्टसंख्यत्वादष्टौ मन्त्रा भवन्ति । तथा च वसिष्ठः—'ब्रह्महा(२)ग्निमुपसमाधाय जुहुयाल्लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वाशय इति प्रथमाम् । १ । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वाशय इति द्वितीयाम् । २ । लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वाशय इति तृतीयाम् । ३ । मांसानि मृत्योर्जुहोमि मांसैर्मृत्युं वाशय इति चतुर्थीम् । ४ । मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वाशय इति पञ्चमीम् । ५ । स्नायूनि मृत्योर्जुहोमि स्नायुभिर्मृत्युं वाशय इति षष्ठीम् । ६ । अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं वाशय इति सप्तमीम् । ७ । मज्जां मृत्योर्जुहोमि मज्जाभिर्मृत्युं वाशय इत्यष्टमीम् । ८ ।' इति । अत्र च लोमप्रभृतितनुं जुहुयादिति लोमादीनां होमद्रव्यत्वावगमाल्लोमभ्यः स्वाहेति सत्यपि चतुर्थीनिर्देशे लोमादीनां न देवतात्वं कल्प्यते । द्रव्यप्रकाशनेनैव मन्त्राणां होमसाधनत्वोपपत्तेः । किन्तु लोमभिर्मृत्युं वाशय इ-

(१) त्रिवारं क० । (२) भ्रूणहाग्निमिति पाठान्तरम् ।

त्यादिश्रयसिद्धमन्त्रपर्यालोचनया मृत्योरेव हविःसम्पत्यावगमादित्थ-नात्वं कल्प्यते । अतश्च लोमादीनि सामर्थ्यात्स्वधितिनावदाय मृत्यूद्देशेनाष्टौ होमान् कृत्वाऽन्ते तनुं प्रक्षिपेत् । अतो यत्कैश्चिदुक्तमनादिष्टद्रव्यत्वा(१)दाज्यहविष्का होमा इति, तदनिरूप्यैवोक्तमित्युपेक्षणीयम् । जुहुयादित्यनेनाग्नौ सिद्धे भ्रूणहाग्निमुपसमाधायेति पुनरग्निग्रहणं लौकिकाग्निप्राप्त्यर्थम् । युक्तं चैतत् । पतिताग्नीनां प्रतिपत्तिविधानात् । 'आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातकभाग्भवेत् । प्रायश्चित्तैर्न शुद्ध्येत तदग्नीनां तु का गतिः ॥ वैतानं प्रक्षिपेत्तोये शालाग्निं शमयेद् बुधः' ॥ इत्युशनःस्मरणात् । तथा—'महापातकसंयुक्तो दैवात्स्यादग्निमान्यदि । पुत्रादिः पालयेदग्नीन्युक्तश्चादोषसंक्षयात् ॥ प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः कुर्वन्वा म्रियते यदि । (२)गृह्यं निर्वापयेच्छ्रौतमप्स्वस्येत्सपरिच्छदम्' ॥ इति कात्यायनस्मरणात् । तनुप्रक्षेपश्चोत्थायोत्थाय त्रिरधोमुखेन कर्तव्यः । यथाह मनुः (११।७३)—'प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः' इति । गौतमेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः—'प्रायश्चित्तमग्नौ सक्तिर्ब्रह्मघ्नस्त्रिरवच्छातस्य' इति । अवच्छातस्य अनशनकर्शितकलेवरस्येत्यर्थः । तथा च काठकश्रुतिः—'अनशनेन कर्शितोऽग्निमारोहेत्' इति । इदं च मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं कामकारविषयम् । यथाह मध्यमाङ्गिराः—'प्राणान्तिकं च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः' ॥ इति । तथा—'यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन । न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते' ॥ इति । एतच्च प्रायश्चित्तं स्वतन्त्रमेव न ब्राह्मणत्राणादिवत् द्वादशवार्षिकान्तर्भूतमित्युक्तं प्राक् ॥ २४७ ॥

(मिता०) किञ्च—

संग्रामे इति । अथवा संग्रामे युद्धभूमावुभयबलप्रेरितशरसम्पातस्थाने लक्ष्यभूतो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् । गाढमर्मप्रहारजनिततीव्रवेदनो मृतकल्पो मूर्च्छितो जीवन्नपि विशुध्यति । लक्ष्यभावश्च प्रायश्चित्ती अयमित्येवं विदुषां धनुर्विद्याविदां संग्रामे स्वेच्छया कर्तव्यो न तु राज्ञा बलात्कारयितव्यः । यथाह मनुः (११।१७)—'लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः' इति । इदं च मरणा-

(१) हविष्कामो होम इति ट० । (२) गृह्यं वा निर्वपेच्छ्रौतं ट० ।

न्तिकत्वात्साक्षात्कर्तुः क्षत्रियस्य कामकारविषयम् । अपिशब्दादश्वमेधादिनापि विशुद्ध्यति । यथाह मनुः (११।७४)—'यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन च । अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा' ॥ इति । अश्वमेधानुष्ठानं सार्वभौमक्षत्रियस्यैव । "यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियस्तु महीपतिः' इति पराशरस्मरणात् । नासार्वभौमो यजेतेत्यसार्वभौमस्य प्रतिषेधदर्शनाच्च । इदं चाश्वमेधानुष्ठानं सार्वभौमस्य कामकारकृते मरणान्तिकस्थाने द्रष्टव्यम् । 'महापातककर्तारश्चत्वारो मतिपूर्वकम् । अग्निं प्रविश्य शुद्ध्यन्ति स्थित्वा वा महति क्रतौ' ॥ इति यमेन मरणकालाग्निप्रवेशतुल्यतया महाक्रतोरश्वमेधस्य निर्दिष्टत्वात् । स्वर्जिदादयश्च त्रैवर्णिकस्याहिताग्नेरिष्टप्रथमयज्ञस्य द्वादशवार्षिकेण सह विकल्पन्ते । न च स्वर्जिताद्यर्थमाधानं प्रथमयज्ञानुष्ठानं वा कार्यम् । पतितस्य द्विजातिकर्मस्वनधिकारात् । न च सन्ध्योपासनवदविरोध इति युक्तम् । आधानादेरुत्तरक्रतुशेषत्वाभावात् । ते च दक्षिणान्यूनाधिक्याश्रयणेन (१)द्वादशवार्षिकाद्यर्हेषु साक्षाद्धन्त्रादिषु व्यवस्थापनीयाः ॥ २४८ ॥

(मिता०) किञ्च—

अरण्य इति । अरण्ये निर्जनप्रदेशे नियतो नियताहारः (११।७७)—'जपेद्वा नियताहारः' इति मनुस्मरणात् । त्रिवारं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं जपित्वा शुद्ध्यति । संहिताग्रहणं पदक्रमव्युदासार्थम् । यद्वा मिताशनो भूत्वा प्लाक्षात्प्रस्रवणादारभ्य पश्चिमोदधेः प्रतिस्रोतः स्रोतःस्रोतः प्रति सरस्वतीम् इत्वा गत्वा विशुद्ध्यति । अशनं च हविष्येण कार्यम् (११।७७)—'हविष्यभुग्वानुचरेत्प्रतिस्रोतःसरस्वतीम्' इति मनुस्मरणात् । अयं च वेदजपो विदुषो हन्तुर्निर्धनस्यात्यन्तगुणवतो निर्गुणव्यापादने प्रमादकृते द्रष्टव्यः । सरस्वतीगमनं तु तादृश एव विषये विद्याविरहिणो द्रष्टव्यम् । निमित्तिनश्च—'तिरस्कृतो यदा विप्रो निर्गुणो म्रियते यदि' इति सुमन्तुवचनस्य दर्शितत्वात् । यत्पुनर्मनुवचनम् (११)७५)—'जपित्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत्' इति, तदप्यरण्ये नियतो जप्त्वेत्येतस्यैव विषयेऽशक्तस्य द्रष्टव्यम् ॥ २४९ ॥

---

(१) द्वादशवार्षिकषड्वार्षिकत्रैवार्षिकादिषु साक्षाद्धन्त्रादिषु ड० ।

(मिता०) किञ्च—

पात्र इति । न विद्यया केवलयेत्याद्युक्तलक्षणे पात्रे गोभूहिरण्यादिकं जीवनपर्याप्तं समर्थं धनं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् । तद्धनं यः प्रतिगृह्णाति तस्य वैश्वानरदैवत्येष्टिः शुद्ध्यर्थं कर्तव्या । एतच्चाहिताग्निविषयम् । अनाहिताग्नेस्तु तद्दैवत्यश्चरुर्भवति । य एवाहिताग्नेर्धर्मः स एवौपासनिकस्येति गृह्यकारवचनात् । वाशब्दात्सर्वस्वं सपरिच्छदं वा गृहं दद्यात् । यथाह मनुः (११।७६)—'सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्' ॥ इति । इदं च पात्रे धनदानं निर्गुणस्य धनवतो हन्तुर्निर्गुणव्यापादने द्रष्टव्यम् । तत्रैव विषये अविद्यमानान्वयस्य सर्वस्वदानं सान्वयस्य तु सोपस्करगृहदानमिति व्यवस्था । यदपि पराशरेणोक्तम्—'चातुर्विद्योपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातके । समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात्समाहरेत् । वर्जयित्वा विकर्मस्थाञ्छत्रोपानद्विवर्जितः ॥ अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः । गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ॥ गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च । तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च ॥ एतेषु ख्यापयेदेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् । (१)ब्रह्महापि प्रमुच्येत स्नात्वा तस्मिन्महोदधौ ॥ ततः पूतो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । दत्त्वा वस्त्रं पवित्राणि पूतात्मा प्रविशेद् गृहम् ॥ गवां वापि शतं दद्याच्चातुर्विद्याय दक्षिणाम् । एवं शुद्धिमवाप्नोति चातुर्विद्यानुमोदितः' ॥ इति । तदपि पात्रे धनं वा पर्याप्तमित्यनेन समानविषयम् । यच्च सुमन्तुवचनम्—'ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेदधःशायी त्रिषवणी कर्मवेदको भैक्षाहारो दिव्यनदीपुलिनसङ्गमाश्रमगोष्ठपर्वतप्रस्रवणतपोवनविहारी स्यात् स्थानवीरा(२)सनी संवत्सरे पूर्णे हिरण्यमणिगोधान्यतिलभूमिसर्पींषि ब्राह्मणेभ्यो दद्यत्पूतो भवति' इति तदपि हन्तुर्मूर्खस्य धनवतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्वसिष्ठवचनम्—'द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्' इति तन्मनसाऽध्यवसितब्रह्महत्यस्य स्वत एवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम् । यत्पुनः—'षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् । चान्द्रायणं वा कुर्वीत पराकद्वयमेव च' ॥ इति षट्त्रिंशन्मत-

---

(१) ब्रह्महा विप्रमुच्येत इ० । (२) वीरासनेन संवत्सरे इ० ।

वचनं तदप्रत्यानेयपुंस्त्वस्य सप्रत्ययवधे द्रष्टव्यम् । अत्रैव विषये अप्रत्ययवधे बृहस्पतिराह—'अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते । शुध्येत्त्रिषवणस्नायी त्रिरात्रोपोषितो द्विजः' ॥ इति । एवमन्यान्यपि स्मृतिवचनान्यन्विष्य विषमाणां व्यवस्था विज्ञेया । समानां तु विकल्पः । एतानि च द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यथाहाङ्गिराः—'पर्षद्या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्' ॥ इति । एवं च ब्राह्मणानां येन हन्तृहन्यमानगतगुणविशेषेण यः प्रायश्चित्तविशेषो व्यवस्थितः स एव तद्गुणविशिष्टे क्षत्रियादौ हन्तरि द्विगुणस्त्रिगुणो वेदितव्यः । अनयैव दिशा क्षत्रियवैश्यादावपि हीनेनोत्कृष्टवधे दोषगौरवात्प्रायश्चित्तस्यापि द्वैगुण्यादि कल्पनीयम् । दोषगौरवं च दण्डगौरवादवगम्यते । यथोक्तम्—'प्रतिलोमापवादेषु द्विगुणस्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलोम्ये च तस्मादर्धार्धहानितः' ॥ इति । यत्तु चतुर्विंशतिमतवचनम्—'प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः । पादोनं क्षत्रियः कुर्यादर्धं वैश्यः समाचरेत् ॥ शूद्रः समाचरेत्पादमशेषेष्वपि पाप्मसु' । इति, तत्प्रतिलोमानुष्ठितचतुर्विधसाहसव्यतिरिक्तविषयम् । तथा मूर्धावसिक्तादीनामप्यनुलोमोत्पन्नानां दण्डवत्प्रायश्चित्तमूहनीयम् । दर्शितं दण्डतारतम्यम्—'दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः' इति । ततश्च मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादतिरिक्तं क्षत्रियान्न्यूनमध्यर्धं द्वादशवार्षिकं भवति । अनयैव दिशा प्रतिलोमोत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तगौरवमूहनीयम् । तथा आश्रमिणामपि अङ्गिरसा विशेषो दर्शितः—'गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि । शौचवच्छोधनं कुर्युरर्वाग्ब्रह्मनिदर्शनात्' । इति । शौचवदिति 'एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम्' ॥ इति वचनाद्यथा शौचं द्वैगुण्यादिक्रमेण वर्धते तथा शोधनं प्रायश्चित्तमपि भवतीत्यर्थः । ब्रह्मचारिणस्तु प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं षोडशवर्षादूर्ध्वमेव । अर्वाक्तु पुनः 'बालो वाप्यूनषोडशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति' इति षोडशवर्षादर्वाचीनस्यार्धप्रायश्चित्ताभिधानात् । न च द्वादशवार्षिके चतुर्गुणे क्रियमाणे मध्ये विपत्तिशङ्कया समाप्त्यनुपपत्तेः प्रवृत्तिरेव नोपपद्यत इति शङ्कनीयम् । यतः प्रक्रान्तप्राय-

श्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो भवत्येव । यथाह हारीतः—'प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते । पूतस्तदहरेवासाविह लोके परत्र च' ॥ इति । व्यासोऽप्याह—'धर्मार्थे यतमानस्तु न चेच्छक्नोति मानवः । प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र वै नास्ति संशयः' ॥ इति २५० ॥

(वी०मि०) ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तं प्राणान्तिकं भिन्नं ग्रन्थलाघवेनाऽत्रैव क्षत्रियादिविशेषवधेऽप्याह—

यागस्थक्षत्रविड्घाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतम् ॥
गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकः ॥ २५१ ॥

यागस्थयोर्दीक्षितयोः क्षत्रियवैश्ययोरन्यतरस्य हन्तुर्ब्रह्मघ्नव्रततुल्यं व्रतं चरेत् । गर्भहन्ता पुष्पोद्गमानन्तरं षोडशदिनमध्ये ऋतुमतीहन्ता च यथावर्णं यद्वर्णवधे यत्प्रायश्चित्तं तच्चरेदित्यर्थः । तथापदेन साक्षादिति, चकारेण वाकारेण च कामकृतेऽर्धमिति लभ्यते ॥ २५१ ॥

(मिता०) अधुना निमित्तान्तरेषु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यातिदेशमाह—

यागस्थेति । दीक्षणीयाद्युदवसानीयापर्यन्ते सोमयागप्रयोगे वर्तमानौ क्षत्रियवैश्यौ यो व्यापादयति असौ ब्रह्महणि पुरुषे यद्ब्रह्महत्याव्रतमुपदिष्टं द्वादशवार्षिकादि तच्चरेत् । यद्यपि यागशब्दः सामान्यवचनस्तथाप्यत्र सोमयागमभिधत्ते । 'सवनगतौ च राजन्यवैश्यौ' इति वसिष्ठेन सवनत्रयसम्पाद्यस्य सोमयागस्यैव निर्दिष्टत्वात् । अत्र च गुरुलघुभूतानां द्वादशवार्षिकादिब्रह्महत्याव्रतानां जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया प्रागुक्तव्यवस्था वेदितव्या । एवं गर्भवधादिष्वपि । मरणान्तिकं तु नातिदिश्यते, व्रतग्रहणात् । अतः कामतो यागस्थक्षत्रियादिवधे व्रतस्यैव द्वैगुण्यम् । एतच्च व्रतं सम्पूर्णमेव कर्तव्यम् । पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनं हत्वेति प्रक्रम्याऽऽपस्तम्बेन द्वादशवार्षिकाभिधानात् । गर्भं च विप्रासु सम्भूतं हत्वा यथावर्णं यद्वर्णपुरुषवधे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तद्वर्णगर्भवधे तच्चरेत् । एतच्चानुपजातस्त्रीपुंनपुंसकव्यञ्जनगर्भविषयम् । (११-८७)—'हत्वा गर्भमविज्ञातम्' इति मानवे विशेषदर्शनात् । अत्र च यद्यपि ब्राह्मणगर्भस्य ब्राह्मणत्वादेव तद्वधनिमित्तव्रतप्राप्तिस्तथापि स्त्रीत्वस्यापि सम्भवात्स्त्री-

शूद्रविट्क्षत्रवध इत्युपपातकत्वेन तत्प्रायश्चित्तप्राप्तिरपि स्यादतः स्त्रीपुंनपुंसकत्वेनाविज्ञातेऽपि ब्राह्मणगर्भत्वमात्रप्रयुक्तं ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादित्यर्थवदतिदेशवचनम् । उपजाते स्त्रीपुंसादिविशेषव्यञ्जने यथायथमेव प्रायश्चित्तम् । यश्चात्रेय्या निषूदको व्यापादकः सोपि तथा व्रतं चरेत् । हन्यमानात्रेयीवर्णानुरूपं व्रतं चरेदित्यर्थः । आत्रेयीशब्देनर्तुमत्युच्यते । 'रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुर्यत्र ह्येतदपत्यं भवति' इति वसिष्ठस्मरणात् । अत्रिगोत्रजा च । 'अत्रिगोत्रां वा नारीम्' इति विष्णुस्मरणात् । एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणगर्भवधे ब्राह्मण्यात्रेयीवधे च ब्रह्महत्याव्रतम् । क्षत्रियगर्भवधे क्षत्रियात्रेयीवधे च क्षत्रहत्याव्रतमेवमन्यत्रापीति । चशब्दात्साक्ष्ये अनृतवचनादिष्वपि । तथाह मनुः (११।८८)—'उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा । अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम्' ॥ इति । यत्र व्यवहारे असत्यवचनेन प्राणिनां वधप्राप्तिस्तद्विषयमेतत् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । प्रतिरोधः क्रोधावेशः । निक्षेपश्च ब्राह्मणसम्बन्धी । स्त्री चाहिताग्निभार्या पतिव्रतात्वादिगुणयुक्तोच्यते सवनस्था च । यथाहाङ्गिराः—'आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च' ॥ इति । 'सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्' । इति पराशरस्मरणात् । एवं च सवनस्थाग्निहोत्रिण्यात्रेयीवधे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशात्तद्व्यतिरिक्तस्त्रीवधस्य स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध इत्युपपातकमध्यपाठादुपपातकत्वमेव । ननु 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यत्र निषेधेऽनुपादेयगतत्वेन लिङ्गवचनयोरविवक्षितत्वाद्ब्राह्मणजातेश्च स्त्रीपुंसयोर(१)विशेषात्तदतिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तविधेर्ब्रह्महा द्वादशाब्दानीत्यस्योभयत्र प्राप्तत्वात्किमर्थं तथात्रेयीनिषूदक इत्यतिदेशवचनम् । उच्यते—सत्यपि ब्राह्मणत्वेऽनात्रेय्या वधस्य च महापातकप्रायश्चित्तनिराकरणार्थमतस्तस्योपपातकमध्यपाठादुपपातकप्रायश्चित्तमेव । आतिदेशिकेषु च प्रायश्चित्तस्यैवातिदेशो न पातित्यस्य । अतः पतितत्यागादिकार्य(२)मत्र न भवति २५१॥

(वी०मि०) ब्रह्मवधार्थं यागस्थक्षत्रियवधार्थं च प्रवृत्तस्य वधानिष्पत्तौ प्रायश्चित्तमाह—

चरेद्व्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत्समागतः ॥

(१) त्वविपर्ययात् ङ० । (२) कार्यमात्रं ङ० ।

घातार्थं ब्राह्मणादिर्यागतस्तदा दैवादहत्वाऽपि व्रतं चरेदित्यर्थः। व्रतं चाऽत्र निमित्ततोऽभिहितं त्रैवार्षिकं काण्वादिना क्षते जाते। अन्यथा तु 'शरप्रक्षेपमात्रे वार्षिकं व्रतम्, अपातनम्तु तदर्धं मानसव्यापारमात्रे द्वादशरात्रमभ्यक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्' इत्यापस्तम्बोक्तव्रतमिति गवदेनः। इदं च व्रतमपीत्यन्वयेन व्रतान्यत्वं लभ्यते ॥

द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् ॥ २५२ ॥

(वी०मि०) सवनस्थे सोमयागं कुर्वाणे ब्राह्मणे कामतो हते द्वादशवार्षिकं व्रतं द्विगुणमादिशेत्। तुशब्देन कामकृते सवनस्थब्राह्मणवधे द्विगुणप्रायश्चित्तव्यवच्छेदः। मरणस्य द्वैगुण्यासम्भवादिति दिक् ॥ २५२ ॥

(मिता०) किञ्च—

चरेदिति। यथावर्णमित्यनुवर्तते। ब्राह्मणादिहनने कृतनिश्चयस्तद्व्यापादनार्थं सम्यगागत्य शस्त्रादिप्रहारे कृते कथञ्चित्प्रतिघातादिप्रतिबन्धवशादसौ न मृतस्तदा अहत्वापि यथावर्णं ब्रह्महत्यादि व्रतं चरेत्। तथा च गौतमः--'सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधे अहत्वापि' इति। ननु हनने तदभावे चैकप्रायश्चित्तता न युक्ता। सत्यम्। अत एवौपदेशिकेभ्यो न्यूनत्वादातिदेशिकानां पादोनान्येव ब्रह्महत्यादिव्रतानि द्वादशवार्षिकादीनि भवन्ति। एतच्च प्रपञ्चितं प्राक्। किञ्च–यस्तु सवनसम्पाद्यं सोमयागमनुतिष्ठन्तं ब्राह्मणं व्यापादयति तस्मिन्द्वादशवार्षिकादिव्रतं द्विगुणं समादिशेत्। तेषां च व्रतानां गुरुलघुभूतानां जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया सत्यपि सवनस्थत्वस्याविशेषे पूर्ववदेव व्यवस्थाऽवगन्तव्या। ब्रह्महत्यासमानां तु गुर्वधिक्षेपादीनामातिदेशिकेभ्योऽपि न्यूनत्वादर्धोनं द्वादशवार्षिकादि प्रायश्चित्तमित्युक्तम्॥२५२॥

इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरणम्।

(वी०मि०) अथ क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तमाह—

सुराम्बुघृतगोमूत्रपयसामग्निसन्निभम् ॥
सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥२५३॥
वालवासा जटी वापि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

पिण्याकं वा कणान् वापि भक्षये(१)त्तु समा निशि ॥२५४॥
अज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतोविण्मूत्रमेव च ॥
पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २५५ ॥

सुरापः सुरादीनामन्यतममग्निवदत्यु(२)ष्णं पीत्वा मरणाच्छुद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः । पयो दुग्धम्, एतच्च कामकृते । अकामकृते त्वाह— बालेत्यादि । गोछागादिलोमनिर्मितवस्त्रप्रावृतो, जटाधारी, अपिशब्दान्मुण्डी वा ब्रह्महत्याव्रतं द्वादशाब्दिकं चरेत् । अत्र—

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि बालवासा जटी ध्वजी ।

इति संवर्तवचनात्प्राप्तस्याऽत्र विशिष्याऽभिधानाच्छिरःकपालधारणादिनिवृत्तिरवगम्यते । पुनः पुनः सुरापाने त्वकामकृतेऽपि मरणान्तिकमेव । 'अभ्यासेन तु सुरापोऽग्निवर्णां तां पिबेत् द्विजो वर्णात्पूतो भवतीति विज्ञायते' इति वसिष्ठवचनात् । अत्र द्विजातिपुरस्कारेणाऽभिधानमनुपनीतसाधारणम् ।

सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिः ।

इति स्मरणात्—

प्रागुपनयना(३)द्बालो मद्यं मोहात्पिबेद्यदि ।
तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता भ्राता पिता तथा ॥

इति वचनाच्च । अत एव 'त्रयो वर्णा' इति वक्ष्यति । 'प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षाः' इति गौतमवचनं तु पञ्चवर्षाभ्यन्तरपरम् ।

मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन ।
दोषस्तु वत्स(४)रान् पञ्च ऊर्ध्वं पित्रोस्तु तद्गुरोः ॥

इति नारदवचनादिति दिक् । परन्तु—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः ।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥

इति वचनादर्धं प्रायश्चित्तम् । एकादशवर्षादूर्ध्वं 'पादो बालेषु दा-

---

(१) भक्षयेत्रिसमा—इति मु० पु० पाठः । (२) अत्युष्णं—इति ख० पु० पाठः ।
(३) अनुपेतस्तु यो बालो—इति ख० पु० पाठः ।
(४) दोषस्त्वापञ्चमाद्वर्षादूर्ध्वं पित्रोः सुहृद्गुरोः । इति ख० पु० पाठः ।

न्दयः' इति वृहद्धिगुक्तः पादः। तक्रादिमिश्रितेष(१)नुपलभ्यमान-रसगन्धसुरापाने त्वाह पिण्याकमिति। समा वर्षाणि त्रीणि। तिलकल्कं तण्डुलकणान्वा निशि भक्षयेदिति। तुशब्देन दिवाभोजनव्यवच्छेदः, अशनान्तरस्य व्यवच्छेदश्च। अपिशब्देन वन्यमूलफलादिविकल्पः समुच्चीयते।

कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि।

इति मनुवचनं तु तक्रादिमिश्रितानुपलभ्यमानरसगन्धसुरापानविषयमिति देवलः। छर्दने सतीदं प्रायश्चित्तमिति तु मिताक्षरा। मुख्यसुरापाने प्रायश्चित्तमुक्त्वा तदितरमद्यपानेऽकामकृते प्रायश्चित्तमाह अज्ञानादिति। तदाह वसिष्ठः—'मद्यपाने त्वसुरायाः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ घृतप्राशनं पुनःसंस्कारश्चे'ति। प्रसङ्गाद्रेतःपानादौ प्रायश्चित्ताभिधानम्। पुनःसंस्कारं पुनरुपनयनम्, पुनःपदमुपनीताभिप्रायेण। 'द्विजातय' इत्यभिधानात्। अनुपनीतस्य चोपनयनं मानान्तरासिद्धमेव। चकारेण—

कारयेत्पुनःसंस्कारं श(२)क्त्या विप्रांश्च भोजयेत्।

इति बृहस्पत्युक्तब्राह्मणभोजनस्य, वसिष्ठोक्तकृच्छ्रादेश्च समुच्चयः। तस्य कृच्छ्रत्रयमिति प्रागुक्तं च कामकृतमद्यपानपरमिति न विरोधः। एवकारेण शूद्राणां प्रायश्चित्तव्यवच्छेदः॥ २५३–२५५॥

(मिता०) अथ क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तं प्रक्रमते—

सुराम्बुघृतेति। सुरादीनां मध्येऽन्यतममग्निसंनिभं क्वाथापादिताग्निस्पर्शदाहशक्तिकं कृत्वा पीत्वा सुरापो मरणाच्छुद्धिं प्राप्नोति। गोमूत्रसाहचर्याद्गव्ये एव घृतपयसी ग्राह्ये। घृतपयःसाहचर्याच्च गव्यमेव गोमूत्रम्। एतच्चार्द्रवाससा कार्यम्। 'सुराप आर्द्रवासाश्च अग्निवर्णां सुरां पिबेत्' इति पैठीनसिस्मरणात्। तथा 'लोहेन पात्रेण सुरापोऽग्निवर्णां सुरामायसेन पात्रेण ताम्रेण वा पिबेत्' इति प्रचेतःस्मरणात्। एतच्च सकृत्पानमात्रे। 'सुरापानं सकृत्कृत्वाप्यग्निवर्णां सुरां पिबेत्' इत्यङ्गिरःस्मरणात्। यत्तु वसिष्ठवचनम्—'अभ्यासे तु सुरायाश्च अग्निवर्णां पिबेद्द्विजः' इति, तत्सुराव्यतिरिक्तमद्यपानविषयम्। एतच्च कामकारविषयम्। 'सुरापाने कामकृते

---

(१) तक्रादिमिश्रिते त्वनुपलभ्य०—इति ख० पु० पाठः।

(२) शक्त्या—इति ख० पु० पाठः।

ज्वलन्तीं तां विनिक्षिपेत्। मुखे तया विनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात्'॥ इति बृहस्पतिस्मरणात्। यत्तु (११।९०)—'सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत्' इति मनुना मोहग्रहणं कृतं तच्छास्त्रार्थापरिज्ञानाभिप्रायेण। अत्रेदं चिन्तनीयम्—किं सुराशब्दो मद्यमात्रे रूढ उत तिसृष्वेव गौडीमाध्वीपैष्टीष्वाहोस्वित्पैष्ट्यामेवेति। तत्र केचिन्मद्यमात्रे रूढ इति वर्णयन्ति। 'अभ्यासे तु सुरायाः' इति वासिष्ठे पैष्ट्यादित्रयव्यतिरिक्तेऽपि मद्यमात्रे सुराशब्दप्रयोगदर्शनात्। न चासौ गौणः प्रयोग इति शङ्कनीयम्, मदजननशक्तिमत्त्वोपा(१)धिकतया सर्वत्र मुख्यत्वोपपत्तौ गौणत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति। तदयुक्तम्, 'पानसं द्राक्षं माधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम्। मधूत्थं सैरमारिष्टं मैरेयं नालिकेरजम्। समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु। द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्'॥ इति पुलस्त्येन मद्यविशेषत्वेन सुराया निर्दिष्टत्वात्। अतश्च मद्यमात्रे सुराशब्दप्रयोगो गौणः। अन्ये पुनः पैष्ट्यादिषु तिसृषु सुराशब्दस्य रूढिं मन्यन्ते। तथा हि—यद्यप्यनेकत्र सुराशब्दप्रयोगो दृश्यते तथापि कुत्रानादित्वमिति सन्देहे(११।९४)—'गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा' इति मनुवचनाद्गुडमधुपिष्टविकारेष्वनादित्वनिर्धारणात्तत्रैव मुख्यत्वं युक्तम्। न चानेक(२)त्र शक्तिकल्पना दोषः। मदशक्तेरुपाधित्वाश्रयणेन तस्य सुपरिहरत्वात्। न च तालादिरसेष्वप्युपाधेर्विद्यमानत्वादतिप्रसङ्गः। पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढत्वाश्रयणात्। अतश्च—'यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः' इति तिसृणां सुराणां समानदोषत्वप्रतिपादनपरं न पुनरनयोर्गौडीमाध्व्योः पैष्टीसुरासमत्वप्रतिपादनपरम्। द्विजोत्तमग्रहणं द्विजात्युपलक्षणम्। एतदप्ययुक्तम्, 'द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्' इति पुलस्त्यवचने गौडीमाध्वीभ्यामपि सुरामद्य(३)स्यातिरेकदर्शनात्। तथा (मनुः ११।९३)—'सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते' इति। अन्नविकारस्यैव सुरात्वनिर्देशादन्नशब्दस्य च 'अन्नेन व्यञ्जनम्' इत्यादिषु व्रीह्यादिविकार एव प्रयोगदर्शनाद्गुडमधुनोश्च रसरूपत्वात्तथा सौत्रामणिग्रहेषु चान्नविकार एव सुराशब्दस्य श्रुतत्वात् पैष्ट्येव सुरा मुख्योच्यते।

(१) पाधिकत्वेन ग.। (२) नेकशक्ति ङ०। (३) मद्यस्य व्यतिरेक ङ०।

इतरयोस्तु सुराशब्दो गौणः । यत्तूक्तम्-'गौडी माध्वी' इति मनुवचना-त्तिसृष्वप्यर्थापत्तिकल्पनिर्धारणेति, तदप्ययुक्तम् । यतो नेदं शब्दानुशा-सनवच्छब्दार्थसम्बन्धानादित्वप्रतिपादनपरं किन्तु कार्यप्रतिपादनपर-म् । अतो गुणप्रायश्चित्तनिमित्ततया गौडीमाध्व्योर्गौणः सुराशब्दप्रयो-गः । एवं च नानेकशक्तिकल्पना दोषो नाप्युपाध्यायाश्रयणं कृतम् । न चा-त्र द्विजोत्तमग्रहणस्योपलक्षणत्वम् । अतश्च (मनुः ११ ९३)—'सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सु-रां पिबेत्' ॥ इति पैष्ट्या एव वर्णत्रयसम्बन्धित्वेन निषेधः । गौड्यादी-नां तु मद्यानां ब्राह्मणसम्बन्धित्वेनैव निषेधो न क्षत्रियवैश्ययोः । (११। ९५)—'यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः' ॥ इति मानवे ब्राह्मणेनेति विशेषोपादानात् । वृद्धविष्णुनापि ब्राह्मणस्यैव मद्यप्रतिषेधो दर्शितः । 'माधूकमैक्षवं सैरं तालं खार्जूरपानसम् । मधूत्थं चैव माध्वीकं मैरेयं नालिकेरजम् ॥ अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु' इति । वृद्धयाज्ञवल्क्ये-नापि क्षत्रियवैश्ययोर्दोषाभावो दर्शितः । 'कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन । मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते' ॥ इति । व्यासेनापि तयोर्माध्वीपानमनुज्ञातम्—'उभौ मध्वासवक्षीबावुभौ चन्दनचर्चितौ । एकपर्यङ्करथिनौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ' ॥ इति । एवं ब्राह्मणसम्बन्धित्वेन मद्यमात्रनिषेधे सत्यपि (मनुः ११।९४)—'गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः' ॥ इति गौडीमाध्व्योः पृथङ्निषेधवचनं दोषगुरु-त्वेन सुरासमत्वप्रतिपादनपरम् । अयं च सुरानिषेधोऽनुपनीतस्या-नूढायाश्च कन्याया भवत्येव । (मनुः ११।९३)—'तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्' इति जातिमात्रावच्छेदेन निषेधात् । अतश्च (११।९०)—'सुरां पीत्वा द्विजो मोहात्' इति प्रायश्चित्तविधिवाक्ये मनुना यत् द्विजग्रहणं कृतं तद्वर्णत्रयोपलक्षणार्थम् । निमित्तभूतनि-षेधसापेक्षत्वान्नैमित्तिकविधेर्निषेधे च वर्णमात्रस्यावच्छेदकत्वात् । यथा 'यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति' इति निमित्तवाक्ये हविर्मात्राभ्युदयस्य निमित्त(१)त्वावगतौ तत्सापेक्षनैमित्तिकवाक्ये

---

(१) निमित्तत्वावगतौ ट० ।

श्रूयमाणमपि त्रेधा तन्दुलान् विभजेदिति तन्दुलग्रहणं तन्दुलादिरूपहविर्मात्रोपलक्षणम् । इयांस्तु विशेषः—'पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः' इति वचनात्कामकारेऽपि न मरणान्तिकं किन्तु पादमेव द्विगुणीकृत्य षड्वार्षिकं देयम् । 'विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणं चरेत्' इत्यङ्गिरःस्मरणात् । एवं वृद्धातुरादिष्वपि योज्यम् । तथा (११।९५)—'तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नतां हविः' इति मद्यस्यापि जातिमात्रावच्छेदेन निषिद्धत्वादनुपनीतेनापि न पेयम् । ननु कथमनुपनीतस्य दोषः । 'प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षाः' इति गौतमवचनात् । तथा—'मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन । दोषस्त्वा पञ्चमाद्वर्षादूर्ध्वं पित्रोः सुहृद्गुरोः' ॥ इति कुमारवचनाच्च दोषाभावावगतेः । उच्यते—सुरामद्ययोर्निषेधवाक्ये जातिमात्रत्वावच्छेदकत्वश्रवणादप्रतिहतैव निषेधप्रवृत्तिः । अत एव स्मृत्यन्तरे निषेधवचनम्—'सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिः' इति । अतः 'पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः' इति । 'सर्वपापेषु सुरापानादिष्वपि' इति वचनात्पाद एव सुरापाने प्रायश्चित्तम् । तथा जातूकर्ण्येन मद्यपानेऽपि प्रायश्चित्तम्—'अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात्पिबेद्यदि । तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता भ्राता तथा पिता' ॥ इति । अतो गौतमवचनं सुरादिव्यतिरिक्तशुक्तपर्युषितादिविषयम् । कुमारवचनं तु स्वल्पदोषख्यापनपरम् । अत एव प्रागुपनयनात्कृतदोषस्योपनयनमेव प्रायश्चित्तमित्युक्तं मनुना (२।२७) 'गार्भैर्होमैर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिबन्धनैः । बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते' ॥ इति । अयमत्रार्थः—त्रैवर्णिकानामुत्पत्तिप्रभृति पैष्टीप्रतिषेधः । ब्राह्मणस्य तु मद्यमात्रनिषेधोऽप्युत्पत्तिप्रभृत्येव । राजन्यवैश्ययोस्तु न कदाचिदपि गौड्यादिमद्यप्रतिषेधः । शूद्रस्य न सुराप्रतिषेधो नापि मद्यप्रतिषेधः ॥ २५३ ॥

(मिता०) प्रायश्चित्तान्तरमाह—

वालवासा इति । गोछागादिलोमनिर्मितवस्त्रप्रावृतो वालवासाः । वालवासोग्रहणं चीरवल्कलयोरुपलक्षणार्थम् । 'सुरापगुरुतल्पगौ चीरवल्कलवाससौ ब्रह्महत्याव्रतं चरेयाताम्' इति प्रचेतःस्मरणात् । जटिग्रहणं मुण्डित्वनिराकरणार्थम् । ब्रह्महत्याव्रतं चरेदित्यनेनैव सिद्धे

बालव्यसनादिग्रहणं तदन्यत्र सम्भ(१)वि स्वयं मारितशिरःकपालादिनिवृत्त्यर्थम् । इदमकामतो जलबुद्ध्या यः सुरां पिबति तद्विषयम् । (मनुः (११।८९)—'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याऽकामतो द्विजम्' इत्यकामित्वोपाधित्वेन विहितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यातिदेशात् । अत्र च सुरापानस्य महापातकत्वात्सत्यप्यातिदेशिकत्वे सम्पूर्णमेव द्वादशवार्षिकं कुर्यान्न पादोनम् । अत एव वृद्धहारीतः—'द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः पूयन्ते' इति । अथवा पि(२)ण्याकं पिण्डी तं त्रिसमाः वर्षत्रयपर्यन्तं रात्रौ भक्षयेत् । कणास्तन्दु(३)ललवास्तान्वा पूर्ववद्भक्षयेत् । एतच्च सकृदेव कार्यम् । (११।९२)—'कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि' इति मनुस्मरणात् । अस्य च पिण्याकादिभक्षणस्य भोजनकार्ये विहितत्वाद्दर्शनान्तरपरित्यागः । एतच्चोदकबुद्ध्या सुरापाने छर्दनोत्तरकाले वेदितव्यम् । 'एतदेव व्रतं कुर्यान्मद्यपश्छर्दने कृते । पञ्चगव्यं च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम्' ॥ इति व्यासवचनात् । न च सुरासंसृष्टेषदुपलभ्यमानतद्गन्धरसोदकपानविषयमिदमिति सुन्दरम् । संसर्गेऽपि सुरात्वस्यानपायात् । यथाज्यत्वस्य पृषदाज्ये । अत एव 'आज्यपा इति निगमाः कार्याः न पृषदाज्यपाः' इत्येवमुक्तं न्यायविद्भिः । यत्पुनरापस्तम्बवचनम्—'स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारान्गत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा चतुर्थे कालं मितभोजनो योऽभ्युपेयात्सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्यां विहरंस्त्रिभिर्वर्षैः पापं व्यपनुदति' इति । यच्चाङ्गिरोवचनम्—'महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुध्यन्ति ते त्रिभिः' इति, तदुभयमपि पिण्याकं वा कणान्वेत्यनेनैकविषयम् । यदपि यमेन प्रायश्चित्तद्वयमुक्तम्—'बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः । समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ भूमिप्रदानं यः कुर्यात्सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः । पुनर्न च पिबेत्तां तु संस्कृतः स विशुध्यति' ॥ इति, तदुभयमपि पूर्वेण सहैकविषयम् । यद्वा अतिरिक्तदक्षिणाकल्पाश्रयणाद्द्वादशवार्षिकेण सह विकल्प्यते । अत्रापि बालवृद्धादीनां सार्धकवर्षीयमनुपनीतानां तु नवमासिकमित्येवं कल्पना कार्या । यत्तु मनुवचनम् (११।९२)—'कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि । सुरापानापनुत्त्यर्थं

(१) संभवे सूयमाणस्वप्रभ्वापि स्वयं प.।

(२) पिण्याकपिण्डान् इ० । (३) तंडुलानस्वल्पा इ० ।

बालवासा जटी ध्वजी' ॥ इति, तत्तालुमात्रसंयोगे सुराया अबुद्धिपूर्वे द्रष्टव्यम् । ननु च द्रवद्रव्यस्याभ्यवहरणं पानमित्युच्यते । अभ्यवहरणं च कण्ठादधोनयनं न ताल्वादिसंयोगमात्रम् । अतः कथं तत्र पाननिमित्तं प्रायश्चित्तम् । उच्यते, येन ताल्वादिसंयोगेन विना पानक्रिया न निर्वर्तते सोऽपि पानक्रियाप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धः । अतो यद्यपि मुख्यपानाभावान्न महापातकत्वं तथापि तत्प्रतिषेधेन तदङ्गभूताव्यभिचारिताल्वादिसंयोगस्यापि प्रतिषिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमानत्वाद्भवत्येव प्रायश्चित्तम्—'चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थं चेत्समागतः' इति । यथा हननप्रतिषेधेन तदङ्गभूताध्यवसायादेरपि प्रतिषिद्धत्वात्प्रायश्चित्तविधानम् । यत्तु बौधायनीयम्—'त्रैमासिकममत्या सुरापाने कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनम्' इति । यच्च याम्यम्—'सुरां पीत्वा द्विजं हत्वा रुक्मं हृत्वा द्विजन्मनः । संयोगं पतितैर्गत्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ॥ इति । यदपि बार्हस्पत्यम्—'गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् । तप्तकृच्छ्रं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमात्' ॥ इति, तत्त्रितयमप्यनन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थं पाने वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् । यदा तु सुरासंसृष्टं शुष्करसमेवान्नं भक्षयति तदा पुनरुपनयनम् । यथाह मनुः (११।१५०)—'अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च । पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः' ॥ इति । यदा च शुष्कसुराभाण्डस्थोदकं पिबति तदा शातातपोक्तं कुर्यात्—'सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं घृतप्राशनमहोरात्रोपवासश्च' इति । यत्तु बौधायनीयम्—'सुरापानस्य यो भाण्डेष्वपः पर्युषिताः पिबेत् । शङ्खपुष्पीविपक्वं तु क्षीरं सर्पिः पिबेत् त्र्यहम्' ॥ इति तत्पर्युषितत्वादधिकम् । अकामतोऽभ्यासे पुनर्मनुनोक्तम् (११।१४७)—'अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा । पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः' ॥ इति तन्मतिपूर्वकपाने । ज्ञानतोऽभ्यासे तु वृद्धयम आह— 'सुराभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्द्विजः । स द्वादशाहं क्षीरेण पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्' ॥ इति । सुरापस्य मुखगन्धाघ्राणे तु मानवम् (११।१४९)—'ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः । प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' ॥ इति, तत्सोमयाजिन एवाऽमतिपूर्वे । मतिपूर्वे तु द्विगुणम् । अपीतसोमस्य तु कल्प्यम् । साक्षात्सुरागन्धाघ्राणस्य तु 'भ्रांतिरभ्रे-

यमत्ययोः' इति जातिभ्रंशकरत्वात् (११।१२४)—'जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया' ॥ इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २५४ ॥

(मिता०) एवं मुख्यसुरापाने प्रायश्चित्तमुक्त्वा मद्यपाने प्रायश्चित्तमाह—

अज्ञानादिति । यः पुनरज्ञानादुदकबुद्ध्या सुरां मद्यं ब्राह्मणः पिबति ये च ब्राह्मणादयो रेतोविण्मूत्राणि प्राश्नन्ति ते त्रयोऽपि द्विजातयो वर्णास्तप्तकृच्छ्रपूर्वकं पुनरुपनयनं प्रायश्चित्तमर्हन्ति । अत्र मद्यपाने योऽयं पुनःसंस्कारः स ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियविशोस्तदभ्यनुज्ञानस्य दर्शितत्वात् । सुराशब्दश्चात्र मद्यपरः । प्रायश्चित्तस्यातिलघुत्वात् । अज्ञानतो मुख्यसुरापाने द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वाच्च । अत एव गौतमेनात्र मद्यशब्दः प्रयुक्तः । 'अमत्या मद्यपाने पयो घृतमुदकं वा त्र्यहं तप्तानि पिबेत्स तप्तकृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारो मूत्रपुरीषकुणपरेतसां प्राशने चे'ति । यदप्यस्मिन्नेव विषये मनुनोक्तम् (११।१४६)—'अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेण विशुध्यति' इति, तदपि तप्तकृच्छ्रपूर्वकमेव । गौतमवाक्यानुरोधात् । पुनःसंस्कारश्च पुनरुपनयम् । तच्चाश्वलायनाद्युक्तक्रमेण कर्तव्यम् । यथोक्तम्—'अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं चानिरुक्तं परिदानं कालश्च तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीम्' इति । मतिपूर्वमद्यपाने वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम—'मत्या मद्यपाने त्वसुरायाः सुरायाश्चाज्ञाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ घृतप्राशनं पुनःसंस्कारश्च' इति । चान्द्रायणं वा शङ्खोक्तम्—'असुरामद्यपायी चान्द्रायणं चरेत्' इति । मुखमात्रप्रवेशे तु मद्यस्यापस्तम्बीयं षड्रात्रम्—'अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानां च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ पद्मोदुम्बरबिल्वानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा षड्रात्रेण विशुध्यति' ॥ इति । एतच्च तालादिमद्यविषयम् । गौडीमाध्व्योः पुनरज्ञानतः पाने 'असुरायाः सुरायाश्चाज्ञानतः' इति वसिष्ठोक्तः कृच्छ्रातिकृच्छ्रसहितः पुनःसंस्कारो घृतप्राशश्च द्रष्टव्यः । तयोर्मतिपूर्वपाने तु 'पिण्याकं वा कणान्वा' इति त्रैवार्षिकम् । कामतस्तु तत्पानाभ्यासे 'अभ्यासे तु सुराया अग्निवर्णां सुरां पिबेन्मरणात्पूतो भवति' इति वासिष्ठं मरणान्तिकं द्रष्टव्यम् । नात्र सुराशब्दः पै-

त्यभिप्रायः । तस्याः सकृत्पानेऽपि मरणान्तिकस्य दर्शितत्वात् । मद्यवासितशुष्कभाण्डस्थोदकस्याज्ञानतः पाने बृहद्यमोक्तम्—'मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्द्विजः । कुशमूलविपक्केन त्र्यहं क्षीरेण वर्तयेत्' ॥ इति । अज्ञानतोऽभ्यासे तु वसिष्ठेनोक्तम्—'मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्द्विजः । पद्मोदुम्बरबिल्वानां पलाशस्य कुशस्य च ॥ एतेषामुदकं पीत्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति' । इति । ज्ञानतः पाने तु विष्णूक्तम्—'मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा पञ्चरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत्' इति । ज्ञानतोऽभ्यासे तु शङ्खेनोक्तम्—'मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा सप्तरात्रं गोमूत्रयावकं पिबेत्' इति । अत्यन्ताभ्यासे तु हारीतोक्तम्—'मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्द्विजः । द्वादशाहं तु पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्' ॥ इति । एषु च वाक्येषु द्विजग्रहणं ब्राह्मणाभिप्रायम् । क्षत्रियवैश्ययोरप्रतिषेधादिति दर्शितं प्राक् । इदं च गौडीमाध्वीभाण्डस्थजलपानविषयं गुरुत्वात्प्रायश्चित्तस्य । तालादिमद्यभाण्डोदकपाने तु कल्प्यम् ॥२५५॥

(वी० मि०) न केवलं द्विजातीनामेवोक्तानि प्रायश्चितानि, किन्तु तद्भार्याणामपि (१)स्त्रीत्वाद्व्रतार्धमित्यभिप्रेत्य निन्दार्थवादमाह—

पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ॥
इहैव सा शुनी गृध्री शूकरी चोपजायते ॥ २५६ ॥

ब्राह्मणीपदं द्विजातिभार्यापरं तेन शूद्राया अपि द्विजपरिणितायाः प्रायश्चित्तम् । अत एव मनुः—

पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।
पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

इति । एवं च वर्णपुरस्कारेण निषेधलिङ्गस्य विवक्षितत्वात् क्षत्रियवैश्यजातिस्त्रियोः सुरापाननिषेधप्राप्तावपि वचनमिदमनर्थकं शूद्रायाः प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थत्वात् । तस्मात् द्विजातिभार्या या सुरां पिबति सा पत्या सह धर्माचरणेनाऽर्जितं स्वर्गलोकं न याति धर्मस्य सुरापानेनैव नाशात् । इह मर्त्यलोके सा शुन्यादिर्जायते इत्यर्थः । एवकारेणाऽन्तरा मनुष्यजन्मयोनिव्यवच्छेदः । चकारेण सुरापीभर्तुः पतनं समुच्चीयते ॥ २५६ ॥

(१) तद्भार्याप्राप्तेऽपि स्त्रीत्वात्तदर्धमि०—इति ख० पु० पाठः ।

(मिता०) द्विजातिभार्यां प्रत्याह—

पतिलोकमिति। या द्विजातिभार्या सुरां पिबति सा कृतपुण्यापि सती पतिलोकं न याति किन्त्विहैव लोके श्वगृध्रशूकरलाक्षितां तिर्यग्योनिं क्रमेण प्राप्नोति। ब्राह्मणीग्रहणं चात्र 'तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण' इति न्यायेन यस्य द्विजातेर्यावत्यो भार्यास्तासामुपलक्षणम्। अत एव मनुः—'पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्। पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते' ॥ इति। धर्मार्थकामेषु सहाधिकाराद्दम्पत्योरेकशरीरत्वमेव, अतो यस्य द्विजातेर्भार्या सुरां पिबति तस्य भार्यारूपमर्धं शरीरं पतति। पतितस्य च भार्यारूपस्यार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते। तस्मात् द्विजातिभार्यया ब्राह्मण्याद्यया न सुरा पेया। 'तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्' इति निषेधविधौ लिङ्गस्याविवक्षितत्वेन वर्णत्रयभार्याणामपि प्रतिषेधे सिद्धे पुनर्वचनं द्विजातिभार्यायाः शूद्राया अपि सुराप्रतिषेधप्राप्त्यर्थम्। अतो द्विजातिभार्याभिः सुरापाने प्रायश्चित्तस्यार्धं कार्यम्। शूद्रभार्यायास्तु शूद्रायाः शूद्रवदेव न प्रतिषेधः। सुरापानसमेषु तु निषिद्धभक्षणादिषु सुरापानप्रायश्चित्तार्धमित्युक्तं प्राक् २५६

इति सुरापानप्रायश्चित्तप्रकरणम्।

(वी०मि०) अथ क्रमप्राप्तं स्तेयप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मणस्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत् ॥
स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥ २५७ ॥
अनिवेद्य नृपे शुद्ध्येत्सुरापव्रतमाचरन् ॥
आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृत् ॥ २५८ ॥

ब्राह्मणस्वामिकषोडशमाषपरिमितसुवर्णापहारी तु स्वहननाय मुसलं स्वकर्म सुवर्णस्तेयं ख्यापयन् राज्ञेऽर्पयेत्। तेन राज्ञा सकृद स्वयमेव दृढं ताडितो मृतः शुचिः। यदि वाऽनुग्रहशेषवशात् राज्ञा प्रहृतेऽपि मरणान्मुक्तः तदा शुचिरित्यर्थः। अपिवेति सम्भावनाविकल्पार्थकम्। तदाह संवर्तः—

स्तेयं कृत्वा सुवर्णस्य राज्ञे शस्यात्तु किल्बिषम्।
ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ॥

यदि जीवति स स्तेनस्ततः पापात्प्रमुच्यते ।

राज्ञश्चाऽत्र हनने न दोषः, किन्त्वहनन एव पापम् । 'अघ्नन्नेनस्वी राजे'ति गौतमवचनात् । कामकृते स्तेये प्रायश्चित्तमभिधायाऽकामकृतेऽभिधत्ते—अनिवेद्येति । नृपे अनिवेद्य स्वकर्माऽकथयित्वा मुसलं चाऽनर्पयित्वा सुरापव्रतं द्वादशवार्षिकमाचरन् शुद्ध्येत् । सुरापपदेन शिरःकपालधारणादिव्यवच्छेदः । शङ्खोऽप्याह—

अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।
एककालं समश्नानो वर्षे तु द्वादशे गते ॥
रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्मघ्नो गुरुतल्पगः ।
व्रतेनैतेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे ॥

आत्मेति । आत्मशरीरमितं सुवर्णं वा एकस्य विप्रस्य जावज्जीवतृप्तिक्षमं धनं वा दद्यात् इति, अकामकृतस्तेये प्रायश्चित्तद्वयम् । शूलपाणिस्तु—'द्वादशवार्षिकव्रत आरब्धे हिरण्यादिदानं नैमित्तिकं तत्समाप्तिर्बीज'मित्याह । तत्तुच्छम्, एकस्मिन् दिने व्रतमारभ्य झटित्येव सुवर्णदाने प्रायश्चित्ताधिक्याभावादेवं कल्पने मानाभावादिति दिक् ॥ २५७—२५८ ॥

(मिता०) क्रमप्राप्तं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणस्वामिकं सुवर्णं योऽपहरत्यसौ सुवर्णस्तेयं मया कृतमित्येवं स्वकर्म ख्यापयन् राज्ञे मुसलं समर्पयेत् । मुसलसमर्पणस्य दृष्टार्थत्वात्तेन मुसलेन राजा तं हन्यात् । तेन राज्ञा हतो मुक्तो वा शुद्धो भवति । अवहरणशब्देन च समक्षं परोक्षं वा बलाच्चौर्येण वा क्रयादिस्वत्वहेतुं विना ग्रहणमुच्यते । मुसलं समर्पयेदिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि तस्य हननार्थत्वात् तत्समर्थस्याऽयोमयादेर्ग्रहणम् । अत एव मनुनोक्तम् (८।३१५)—'स्कन्धेनादाय मुसलं लकुटं वापि खादिरम् । (१)असिं चोभयतस्तीक्ष्णमायसं दण्डमेव वा' ॥ इति । शङ्खेनाप्यत्र विशेष उक्तः—'सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेश आर्द्रवासा आयसं मुसलमादाय राजानमुपतिष्ठेदिदं मया पापं कृतमनेन मुसलेन मां घातयस्वेति स राज्ञा शिष्टः सम्पूतो भवति' इति । हननं चावृत्तिविधानाभावात्सकृदेव कार्यम् । अत एव

(१) शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामिति पाठः ।

मनुनोक्तम् (११।१००)—'(१)ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम्' इति । एवं सकृत्ताडनेन राज्ञा हतो मृतः शुध्येत्, मुक्तो वा मरणाज्जीवन्नपि विशुध्येदिति यावत् । तथा च संवर्तनोक्तम्—'ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् । यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेयाद्विशुध्यति' ॥ इति । यथोक्तं ब्राह्मणवधे—'मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यति' इति । नन्वताडित एव राज्ञा मुक्तः स्तेनः शुध्येदित्ययमर्थः कस्मान्नेष्यते । उच्यते—'अनघ्नन्नेनस्वी राजे'ति गौतमीये ताडनमकुर्वतो राज्ञो दोषाभिधानात् । भवतु राज्ञो दोषस्तथाप्यतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा स्नेहादिना मुक्तः स्तेनः कथं न शुध्येदिति चेत् । उच्यते—एवं च सति अकारणिका शुद्धिरापतेत् । अथोच्यते—मोक्षोत्तरकालं द्वादशवार्षिकाद्यनुष्ठानेन शुद्ध्यङ्गीकरणान्नाकारणिकेति, तदप्यसुन्दरम् । मुक्तः शुचिरिति मोक्षस्यैव शुद्धिहेतुत्वाभिधानात् । अतः प्राच्यैव व्याख्या ज्यायसी । मुक्तो वा मरणाज्जीवन्नपि विशुध्येदिति यावत् । इदं च मरणान्तिकं सार्ववर्णिकस्यापहर्तुर्न तु ब्राह्मणस्यैव । ब्राह्मणस्वर्णहारीति नैमित्तिकवाक्ये विशेषानुपादानात् क्षत्रियादीनां च महापातकित्वाविशेषात्प्रायश्चित्तान्तरस्यानाम्नानाच्च । यत्पुनर्मानवे (११।९९)—'सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः' इति विप्रग्रहणं तन्नरमात्रोपलक्षणम् । 'प्रायश्चित्तीयते नर' इति तस्यैव प्रकृतत्वात् । (मनुः ११।५४)—'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः' इति निमित्तवाक्ये विशेषानुपादानाच्च । तत्सापेक्षनैमित्तिकवाक्ये 'सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः' इत्यत्र श्रूयमाणमप्युपलक्षणमेव युक्तम् । यथाभ्युदितेष्ट्यां यस्य हविरिति वाक्ये तन्दुलग्रहणं हविर्मात्रस्य । इदं च राज्ञा हननं ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । (८।३८०)—'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्' इति मानवे ब्राह्मणवधस्य निषिद्धत्वात् । यदि कथञ्चिदतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा हन्यते तथापि शुद्धो भवति । (मनुः ११।१००)—'वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा' इति ब्राह्मणस्यापि वधेन शुद्ध्यभिधानात् । न च तपसैव वेत्येवकारेण वधनिषेधः । तस्य केवलतपसापि शुद्ध्यभिधानपरत्वात् । यदि वधो निषिद्धस्तर्हि तपसैव वेति

(१) मनुस्मृतौ तु—'गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् । वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥' इति पाठान्तरम् ।

विकल्पाभिधानमनुपपन्नम् । न च दण्डाभिप्रायं विकल्पाभिधानम् । तस्यानिर्दिष्टत्वात् । किञ्च—'एकार्थास्तु विकल्पेरन्' इति न्यायेनैकार्थानामेव विकल्पो व्रीहियवयोरिव । न च दण्डतपसोरेकार्थत्वम् । दण्डस्य दमनार्थत्वात्तपसश्च पापक्षयहेतुत्वात् । न च 'वधेन शुध्यति स्तेन' इति सामान्यविषयेण वधेन 'ब्राह्मणस्तपसैव वे'ति विशिष्टविषयस्य तपसो विकल्पोपपत्तिः । न हि भवति ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय वेति विकल्पस्तस्माद्द्वयोरपि सामान्यविषयत्वमेव । यद्वा क्षत्रियस्यापि न निषेधः । मनुना 'सुवर्णस्तेयकृद्विप्र' इत्यभिधाय (११।१००)—'गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम्' । इति सर्वनाम्ना प्रकृतब्राह्मणपरामर्शेनैव हननविधानात् । 'न जातु ब्राह्मणं हन्या'दित्यस्य प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तदण्डरूपहननविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । एतच्च मरणान्तिकं मतिपूर्वसुवर्णस्तेयविषयम् । 'मरणान्तिकं हि यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तत्तु कामकृते पापे विज्ञेयं नात्र संशयः' ॥ इति मध्यमाङ्गिरःस्मरणात् । अत्र च सुवर्णशब्दः परिमाणविशिष्टहेमद्रव्यवचनो न जातिमात्रवचनः । 'जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ॥ गौरस्तु ते त्रयः षड्भिर्यवो मध्यस्तु ते त्रयः । कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश' ॥ इति षोडशमाषपरिमिते हेमनि सुवर्णशब्दस्य परिभाषितत्वात् । अतो ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकमित्यादिप्रयोगेषु कृतपरिमाणस्यैव सुवर्णस्य ग्रहणं युक्तम् । परिमाणकरणस्य दृष्टार्थत्वात् । न ह्यदृष्टार्थपरिमाणस्मरणम् । नापि लोकव्यवहारार्थम् । अतत्परत्वात्स्मृतिकारप्रवृत्तेः । अत एवोक्तं न्यायविद्भिः—'कार्यकाले संज्ञापरिभाषयोरुपस्थानम्' इति । तथा नामापि गुणफलोपबन्धेनार्थवदित्युक्तं पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्र । न च दण्डमात्रोपयोगिपरिमाणस्मरणमित्युक्तमिति युक्तम् । तावन्मात्रार्थत्वे प्रमाणाभावात् । अतोऽविशेषात्सर्वशेषत्वमेव युक्तम् । किञ्च—दण्डस्य दमनार्थत्वाद्दमनस्य च परिमाणविशेषमन्तरेणापि सिद्धेर्नातीव परिमाणस्मरणमुपयुज्यते । शब्दैकसमधिगम्ये तु महापातकित्वादावेकान्ततः स्मरणमुपयुज्यते । अतः षोडशमाषात्मकसुवर्णपरिमितहेमहरण एव महापातकित्वं तन्निमित्तं मरणान्तिकादिप्रायश्चित्तविधानं च । द्वित्रादिमाषात्मकहेमहरणं तु क्षत्रियादिहे-

महरणयदुपपातकमेवेति युक्तम्। किञ्च—सुवर्णान्न्यूनपरिमाणहेमहरणे प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात्तत्परिमाणस्यैव हेम्नो हरणे मरणान्तिकादिप्रायश्चित्तमिति युक्तम्। तथा चोक्तं षट्त्रिंशन्मते—'वालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत्। लिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः॥ राजसर्षपमात्रे तु प्राणायामचतुष्टयम्। गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत्पापविशुद्धये॥ गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत्। यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम्॥ सुवर्णकृष्णलं लेकमपहृत्य द्विजोत्तमः। कुर्यात्सान्तपनं कुर्यात्तत्पापस्यापनुत्तये॥ अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्वि(१)जोत्तमः। गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुध्यति॥ सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकी भवेत्। ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं स्तेयमथवा ब्रह्महव्रतम्'॥ इदं च वत्सरं यावकाशनं किञ्चिन्न्यूनसुवर्णापहारविषयम्। सुवर्णापहारे मन्वादिमहास्मृतिषु द्वादशवार्षिकविधानात्। 'बलाद्वे कामकारेण गृह्णन्ति स्वं नराधमाः। तेषां तु बलहर्तॄणां प्राणान्तिकमिहोच्यते'॥ सुवर्णपरिमाणादर्वागपीत्यभिप्रेतम्। इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपहृतधनं तत्स्वामिने दत्त्वैव कार्यम्। 'स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः। स्वामिनेऽपहृतं देयं हर्त्रा त्वेकादशाधिकम्'॥ इति स्मरणात्। तथा (मनुः ११।१६४)—'चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं त(२)न्निर्यात्यात्मशुद्धये' इति मनुस्मरणाच्च। दण्डप्रकरणेऽप्युक्तम्—'शेषेष्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्'॥ इति। यद्वाऽत्यशक्त्या राजा हन्तुमसमर्थस्तदा वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—'स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत् ततस्तस्मै राजौदुम्बरं शस्त्रं दद्यात्तेनात्मानं प्रमापयेत् मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते' इति। औदुम्बरं ताम्रमयम्। यदपि द्वितीयं प्रायश्चित्तं तेनोक्तम्—'निष्कालको घृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानं प्रमापयेन्मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते' इति, तदपि गुरुश्रोत्रिययागस्थादिविप्रद्रव्यापहारविषयं क्षत्रियाद्यपहर्तृविषयं वा। तत्र निष्कालक इति निर्गतकेशश्मश्रुलोमाभिधीयते। तथाश्वमेधाद्यनुष्ठानेन वा। तथा प्रचेतसा मरणान्तिकमभिधायोक्तम्—'इष्ट्वा वाश्वमेधेन गोसवेन वा विशुध्येत्' इति। एतच्च विट्क्षत्रियाद्यपहर्तृविषयम्॥ २५७॥

---

(१) द्विजाधमः। (२) तन्निर्दान्यात्मशुद्धये इति पाठः।

(मिता०) प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अनिवेद्येति। स्वीयं स्तेयं राजन्यनिवेद्य सुरापव्रतं द्वादशवार्षिकमाचरन् शुध्येत्। शवशिरोध्वजे तत्कपालधारणनिराकरणार्थं सुरापव्रतमित्युक्तम्। एतच्चाकामकारविषयम्। (मनुः११।८९)— 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्' इत्यकामतो विहितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यातिदेशात्। नन्वकामतोऽपहार एव न संभवतीति कथं तद्विषयत्वम्। उच्यते—यदा वस्त्रप्रान्तग्रथितं सुवर्णादिकमज्ञानादपहरति रजतादिद्रव्यान्तरबुद्ध्या वा हृत्वा चानन्तरमेवान्यस्मै दत्तं नाशितं वा न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पितं तदा सम्भवत्येवाकामतोऽपहारः। यस्तु ताम्रादिकस्य रसवेधाद्यापादितसुवर्णरूपस्यापहारो न तत्रेदं प्रायश्चित्तम्। मुख्यजातिसमवायाभावात्। न च मुख्यसादृश्यमात्रेण गौणे मुख्यधर्मा भवन्ति। यद्यपीदृशमेवासुवर्णं सुवर्णभ्रान्त्यापहरति तथापि नेदं प्रायश्चित्तम्। असुवर्णापहारित्वादेव। न च सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधे अहत्वापीतिवदत्रापि दोष इति वाच्यम्, असुवर्णे प्रवृत्तत्वादेव। न ह्यब्राह्मणः सृष्टश्चेदित्यस्य विषयः। यच्चेदं 'मनसा पापं ध्यात्वा प्रणवपूर्वकं व्याहृतीर्मनसा जपेत्। व्याहृत्या प्राणायामं त्रिराचरेत्। प्रवृत्तौ कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरे'दिति, तदपि सम्यगर्थप्रवृत्तिविषयम्। अतो नेदृशमज्ञानतः स्वर्णापहारः प्रायश्चित्तस्य निमित्तं, किन्तु रजतादिबुद्ध्या पूर्वोक्त एव स्वर्णापहारः। अस्मिन्नेव विषये यदापहर्तात्यन्तमहाधनः तदात्मतुलितं सुवर्णं दद्यात्। अथ तावद्धनं नास्ति तपश्चर्यायां चाशक्तस्तदा विप्रतुष्टिकृद्विप्रस्य यावज्जीवं कुटुम्बभरणपर्याप्ततया तुष्टिकरं धनं दद्यात्। यदा तु निर्गुणस्वामिकं द्रव्यमपहरति तदा 'एतदेव व्रतं स्तेनः पादन्यूनं समाचरेत्' इति व्यासेनोक्तं नववार्षिकं द्रष्टव्यम्। यदा पुनरीदृशमेव क्षुत्क्षामकुटुम्बपरिरक्षणार्थमपहरति तदा अत्रिप्रतिपादितं षड्वार्षिकं 'स्वर्जिदादिं वा क्रतुं कुर्यात्तीर्थयात्रां वा', 'षडब्दं वाचरेत्कृच्छ्रं यजेद्वा क्रतुना द्विजः। तीर्थानि वा भ्रमन्विद्वांस्ततः स्तेयाद्विमुच्यते'॥ इति। यदा त्वपहारसमनन्तरमेव हा कष्टं मया कृतमिति जातानुतापः प्रत्यर्पयति त्यजति वा तदापस्तम्बीयं चतुर्थकालमिताशनेन त्रिवर्षमवस्थानमाङ्गिरसं वा वज्राख्यं त्रैवार्षिकं द्रष्टव्यम्। ननु प्रत्यर्पणे त्यागे चापहारधात्वर्थस्य

निष्पन्नत्वात्कथं प्रायश्चित्तालपत्वम् । अथानिष्पन्नत्वदा प्रायश्चित्ता-भाव एव स्यान्न तु प्रायश्चित्तालपत्वम् । मैवम्, तपहारस्योपभोगादि-फलपर्यन्तत्वादुपभोगात्प्राक्निवृत्तौ न पुष्फलस्यापहारांशस्याभा-वादुक्तमेव प्रायश्चित्तालपत्वं पीतवान्त इवापेयद्रव्ये । नन्वेवं सति मोगहरत्वाद्बलाद्रहस्य ग्रहणेऽपि तस्योपभोगलक्षणफलाभावात्प्रा-यश्चित्तालपत्वप्रसङ्गः । मैवम्, तस्य त्यागे स्वतःप्रवृत्त्यभावात् फल-पर्यन्तेऽपहारे स्वतःप्रवृत्तत्वाच्च । यस्तु रजतताम्रादिसंसृष्टसुवर्णा-पहारी न तत्रेदं लघुप्रायश्चित्तम् । यतः संसर्गेऽपि सुवर्णत्वं नापै-ति आज्यत्वमिव पृषदाज्ये । अतस्तत्र द्वादशवार्षिकमेवेति युक्तम् । अथ सुवर्णस्तेयसदृशं द्रव्यान्तरमेवेति लघुप्रायश्चित्तमुच्यते । न(१) नहि तत्र मैवार्षिकादिलघुप्रायश्चित्तादिविषयता असुवर्णत्वादेव, किन्तूपपातकप्रायश्चित्तमेव । यदप्यपरमापस्तम्बोक्तम्—'स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा कृच्छ्रं सांवत्सरं चरेत्' इति तत्सुवर्णपरिमाणा-दर्वाङ्मापाच्चाधिकपरिमाणद्रव्यविषयम् । यत्तूक्तं सुमन्तुना—'सु-वर्णस्तेयी मासं सावित्र्यष्टसहस्रमाज्याहुतीर्जुहुयात्, प्रत्यहं त्रि-रात्रमुपवासस्ततकृच्छ्रेण च पूतो भवति' इति, तत्पूर्वोक्तमापपरि-माणसुवर्णापहारप्रायश्चित्तेन सह विकल्प्येत । यदप्यपरं तेनैवो-क्तम्—'सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति' इति, तन्म-नसापहारे प्रवृत्तस्य स्वत एवोपरताजिहीर्षस्य वेदितव्यम् । अत्रापि स्त्रीबालवृद्धादिष्वर्धमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । यानि च 'अश्वरत्न-मनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा' इत्यादिना सुवर्णस्तेयसमत्वेन प्रतिपा-दितानि तेष्वर्धमेव कार्यम् । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतवचनम्—'रूप्यं हृत्वा द्विजो मो(२)हाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । गद्याणदशकादूर्ध्वमा-शताद्द्विगुणं चरेत् ॥ आसहस्रात्तु त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधिः स्मृतः । सर्वेषां धातुलोहानां पराकं तु समाचरेत् ॥ धान्यानां हरणे कृच्छ्रं तिलानामैन्दवं स्मृतम् । रत्नानां हरणं विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' । इति, तदपि गद्याणसहस्राधिकरजतहरणे सुवर्णस्तेयसमप्रायश्चित्त प्रतिपादनार्थं न पुनस्तन्निवृत्त्यर्थम् । यदपि रत्नापहारे चान्द्रायणमु-क्तं तदपि गद्याणसहस्रादर्वाङ्मूल्यरत्नापहारे द्रष्टव्यम् । ऊर्ध्वं पुनः सुवर्णस्तेयसमम् ॥ २५८ ॥

इति सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

---

(१) न तदन्यत्वं ड । (२) लोभद ड ।

(वी०मि०) अथ क्रमप्राप्तं गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तमाह—

तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् ॥
गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां चोत्सृजेत्तनुम् ॥ २५९ ॥
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः ॥
चान्द्रायणं वा त्रीन् मासानभ्यसेद्वेदसंहिताम् ॥ २६० ॥

गुरुतल्पगो ज्वलति लोहशयने ज्वलन्त्या लोहमययोषिता सार्धं तां परिष्वज्य स्वपेत् । अथ वा सलिङ्गौ वृषणौ स्वयं छित्वाऽञ्जलिनाऽऽदाय नैर्ऋत्यां दिशि देहपातपर्यन्तमकुटिलं गत्वा तनुमुत्सृजेत् । तदाह मनुः—

गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये ।
सूर्मीं ज्वलन्तीमाश्लिष्य मृत्युना स विशुद्ध्यति ॥
स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याऽऽधाय चाऽञ्जलौ ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः ॥

तथा—

गुर्वङ्गनाया गमने यदुक्तं पुरुषेष्व(१)पि ।
एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ॥

च(२)कारेण स्त्रीवदर्धप्रायश्चित्तमिह व्यवच्छिद्यते । वसिष्ठः—

निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्तां सूर्मीं परिष्वजेत् ।

निष्कालको मुण्डितकेशः, सूर्मी लोहप्रतिमा । इदं च कामतो गुरुतल्पगमने । गुरुतल्पत्वादिकमज्ञात्वा गमने त्वाह प्राजापत्यमिति । द्वादश समा वर्षाणि व्याप्य प्राजापत्यं वा चरेदित्यर्थः । शूलपाणिस्तु—'मातृभिन्नायास्तु पितृपत्न्या असवर्णाया गमने वर्षत्रयं प्राजापत्य'मिति व्याचष्टे । 'रेतस्सेकात्पूर्वं निवृत्ताविदं त्रैवार्षिक'मिति भवदेवः । गुर्वङ्गनागमनाऽभिलाषेण तदीयशय्याक्रमणमात्रे त्वाह चान्द्रायणं वेदसंहितां च सम्पूर्णां त्रीन् मासान् व्याप्याऽभ्यसेत् ॥ २५९—२६० ॥

(१) पुरुषेऽपि वा—इति ख० पु० पाठः ।

(२) एवकारेण—इति क० ख०पुस्तकयोः पाठः, परं मूले एवपदानुपलब्धेश्चकारोपलम्भाच्च पाठो विहितः ।

(मिता०) उद्देशक्रमप्राप्तं गुरु(१)तल्पप्रायश्चित्तमाह—

तप्त इति। स्वमां वा गुरुतल्पग इति वक्ष्यमाणश्लोकगतं गुरुतल्पगपदमत्र सम्बध्यते। तप्तेऽयःशयने यथा मरणक्षमं भवति तथा तप्तेऽग्निवर्णे कृते कार्ष्णायसे शयने अयोमय्या स्त्रीप्रतिकृत्या तप्तया सह गुरुतल्पगः स्वप्यात्। एवं सुप्त्वा तनुं देहमुत्सृजेत्। म्रियेतेति यावत्। शयनं च गुर्वङ्गनागमनं मया कृतमित्येवं स्वकर्म विख्याप्य कुर्यात्। (११।१०३)—'गुरु(२)तल्प्यभिभाष्यैनः' इति मनुस्मरणात्। तथा स्त्रियमालिङ्ग्य कार्यम्—'गुरुतल्पगो मृन्मयीमायसीं वा स्त्रियः प्रतिकृतिमग्निवर्णां कृत्वा कार्ष्णायसशयने (अयोमय्या स्त्रीप्रतिकृत्या कृत्वा) तामालिङ्ग्य पूतो भवति' इति वृद्धहारीतस्मरणात्। तथा मुण्डितलोमकेशेन घृताभ्यक्तेन च कर्तव्यम्—'निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्तां तां सूर्मीं मृन्मयीं वा परिष्वज्य मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते' इति वसिष्ठस्मरणात्। न च (११।१०३)—'गुरु(४)तल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये। सूर्मीं ज्वलन्तीं स्वाश्लिष्येन्मृत्युना स विशुध्यति'॥ इति मनुवाक्यानुरोधेन तप्तलोहशयनं तप्तलोहयोषिदालिङ्गनं च निरपेक्षं प्रायश्चित्तद्वयमित्याशङ्कनीयम्। आयस्या योषिता स्वपेत्। कुत्रेत्याकाङ्क्षायां तप्तेऽयःशयन इति परस्परसापेक्षतयैकस्यावगमादेकफलत्वमेव युक्तम्। अथ वा वृषणौ सलिङ्गौ स्वयमुत्कृत्य छित्त्वाऽञ्जलिना गृहीत्वा नैर्ऋत्यां दक्षिणस्यां प्रतीच्यां दिशि देहपातान्तमकुटिलगतिर्गत्वा तनुमुत्सृजेत्। यथाह मनुः—(११।१०४)—'स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ। नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः'॥ इति। गमनं पृष्ठतोऽनीक्षमाणेन कर्तव्यम्। 'क्षुरेण शिश्नवृषणावुत्कृत्यानवेक्षमाणो व्रजेत्' इति शङ्खलिखितस्मरणात्। एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिबध्यते तत्रैव मरणान्तं तिष्ठेत्। 'सवृषणं शिश्नमुत्कृत्याऽञ्जलावाधाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेद्यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदाप्रलयात्' इति वसिष्ठस्मरणात्। दण्डोऽप्ययमेव। यथाह नारदः—'आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते। शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते'॥ एवं दण्डार्थमपि लिङ्गोत्कर्तनं पापक्षयार्थमपि भवति। इदमेव मरणान्तिकं दण्डमभिप्रेत्योक्तं मनुना (९।२३८)—'राजभिर्धृतदण्डा-

---

(१) गुरुतल्पगमन इ। (२) तल्पेऽभिभाष्यैनः इ।

स्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा' ॥ इति । धनदण्डेन पुनः प्रायश्चित्तं भवत्येव (९।२४०) 'प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम्' ॥ इति तेनैवोक्तत्वात् । अनयोश्च मरणान्तिकयोरन्यतरानुष्ठानेन गुरुतल्पगः शुद्ध्येत् । गुरुशब्दश्चात्र मुख्यया वृत्त्या पितरि वर्तते । (२।१४२) 'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते' ॥ इति मनुना गुरुत्वप्रतिपादनपरे वाक्ये निषेकादिकर्तुर्जनकस्यैव गुरुत्वाभिधानात् । योगीश्वरेण च निषेकादिकर्माभिप्रायेणोक्तम् । 'स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति' इति । ननु गुरुशब्दस्यान्यत्रापि प्रयोगो दृश्यते। 'उपनीय गुरुः शिष्य'मित्यादिनाऽऽचार्ये (मनुः२।१४९) 'स्वल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः । तमपीह गुरुं विद्यात्' इत्युपाध्याये । व्यासेनाप्यन्यत्र प्रयोगो दर्शितः—'गुरवो मातृपितृपत्याचार्यविद्यादातृज्येष्ठभ्रातर ऋत्विजो भयत्रातान्नदाता च' इति । न चानेकार्थकल्पनादोषः । गुरुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभूतायाः पूजार्हतायाः सर्वत्रानुस्यूतेः । दर्शितं च तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं योगीश्वरेण—'एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी' इति । मान्या इत्युपक्रम्य गरीयसीत्युपसंहारं कुर्वता । (मनुः२।१४५) न च 'उपाध्यायाद्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता' इत्युपाध्यायादधिकाचार्यात्पितुरतिशयितत्ववचनात्स एव मुख्य इति वाच्यम । आचार्येऽप्यतिशयितत्वस्याविशिष्टत्वात् । (मनुः२।१४६)—'उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता' इति । गौतमेनाप्युक्तम्—'आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणाम्' इति । किञ्च—यद्यतिशयितत्वमात्रेण मुख्यत्वमुच्यते तर्हि सहस्रमिति वचनान्मातुरेव गुरुत्वं स्यात् । तस्मात्सर्वे गुरवस्तत्पत्नीगमनं गुर्वङ्गनागमनमिति युक्तम् । उच्यते—निषेकादीनीति मनुवचनं निषेकादिकर्तुर्जनकस्य गुरुत्वप्रतिपादनपरम्, अनन्यपरत्वात् । यत्पुनर्व्यासगौतमवचनं तत्परिचर्यापूजादिविधिशेषतया स्तुत्यर्थत्वेनान्यपरम् । अतो गुरुत्वप्रतिपादनपरान्निषेकादीतिमनुवचनात्पितुरेव मुख्यं गुरुत्वमिति स्थितम् । अत एव वसिष्ठेनाचार्यपुत्रशिष्यभार्यासु चैवमित्याचार्यदारेष्वातिदेशिकं गुरुतल्पप्रायश्चित्तमुक्तम् । तथा जातूकर्ण्यादिभिरप्युक्तम्—'आचार्यादेस्तु भार्यासु गुरुतल्पव्रतं चरेत्

इत्यादि । आचार्यादिगुरुत्वमनुवन्धे सूपदेशेन एव तन्मातेरतिदेशोऽनर्थक एव स्यात् । किञ्च संवर्तेन स्पष्टमेव पितृदारग्रहणं कृतम्—'पितृदारान्समारुह्य मातृवर्ज्यं नराधमः' इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि—'पितृभार्यां तु विज्ञाय सवर्णां योऽधिगच्छति' इति । अतोऽपि निषेकादिकर्ता पितैव मुख्यो गुरुः । तत्र गुरुत्वं वर्णचतुष्टयेऽप्यविशिष्टम् । निषेकादिकर्तृत्वस्याविशेषात् । अतः स विप्रो गुरुरुच्यते इति विप्रग्रहणमुपलक्षणम् । अतः पितृपत्नीगमनमेव महापातकम् । गमनं च चरमधातुविसर्गपर्यन्तं कथ्यते । अतस्ततोऽर्वाङ्निवृत्तौ न महापातकित्वम् । तत्र चेदं 'तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या' इत्याद्युक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तद्वयम् । तच्च जनन्यामकामकृते । तत्सपत्न्यां तु सवर्णायामुत्तमवर्णायां च कामकृते द्रष्टव्यम् । 'पितृभार्यां तु विज्ञाय सवर्णां योऽधिगच्छति । जननीं चाप्यविज्ञाय ना मृतः शुद्धिमाप्नुयात्' ॥ इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् । जनन्यां तु कामकृते वासिष्ठं 'निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेत्' इति द्रष्टव्यम् । अकामतोऽभ्यासेऽप्येतदेव । ननु च 'मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा । आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः' ॥ इत्यतिदेशाभिधानान्मातृसपत्नीगमने त्वौपदेशिकं प्रायश्चित्तमयुक्तम् । उच्यते—पितृभार्यां सवर्णामित्यस्मादेव वचनात्सवर्णग्रहणाद्धीनवर्णसपत्नीविषयमिदमातिदेशिकमिति न विरोधः । इदं च मुख्यस्यैव पुत्रस्य । इतरेषां पुनः पुत्रकार्यकरत्वमेव न पुत्रत्वम् । यथाह मनुः (९।१८०)—'क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः' ॥ इति । तत्रोभयेच्छातः प्रवृत्तौ 'तप्तेऽयःशयने' इति प्रथमं प्रायश्चित्तम् । स्त्रैण प्रोत्साहने तु 'गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ' इति द्वितीयम् । अनुबन्धातिशयेन प्रायश्चित्तगुरुत्व(१)स्योक्तत्वात् । तथा प्रोत्साहितस्य तु मानवं तप्तलोहशयनज्वलत्सूर्मीलिङ्गनयोरन्यतरं द्रष्टव्यम् । यत्तु शङ्खेन द्वादशवार्षिकमुक्तम्—'अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः । एककालं (२)समश्नीत वर्षे तु द्वादशे गते ॥ रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः । व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे' ॥ इति, तत्समवर्णोत्तमवर्णपितृदारगमने अकामकृते वा द्रष्टव्यम् । तथैव

(१) गुरुत्वस्येत्यपि ख । (२) समश्नीत ग ।

कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ षड्वार्षिकम् । अकामतस्तु त्रैवार्षिकम् । जनन्यां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राङ्निवृत्तौ द्वादशवार्षिकम् । अकामतस्तु षड्वार्षिकमिति कल्प्यम् । यत्तु संवर्तेन—'पितृदारान्समारुह्य मातृवर्ज्यं नराधमः' इत्यादिना समारोहणमात्रे तप्तकृच्छ्र उक्तः स हीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादर्वाग्द्रष्टव्यः॥२५९॥

(मिता०) प्रायश्चित्तान्तरमाह—

प्राजापत्यमिति । अथवा प्राजापत्यं कृच्छ्रं वक्ष्यमाणलक्षणं समाः वर्षत्रयं चरेत् । एतच्च ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरुभार्यागमने मतिपूर्वे द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नीं सवर्णां व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितं चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् । तत्रैव कामतः प्रवृत्तावौशनसम्—'गुरुतल्पाभिगामी संवत्सरं ब्रह्महव्रतं षण्मासान्वा तप्तकृच्छ्रं चरेत्' इति । क्षत्रियागमने तु मतिपूर्वे याज्ञवल्कीयम्—'मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा' इति गुरुतल्पव्रतातिदेशान्नववार्षिकम् । इदं चातिदेशिकं सवर्णगुरुभार्यागमनविषयं न भवति । तत्र कामतो मरणान्तिकस्याकामतो द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वात् । अतः क्षत्रियादिविषयमेवेति युक्तम् । तत्रैव कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकम् । 'मत्या गत्वा पुनर्भार्यां गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः । अण्डाभ्यां रहितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिः' ॥ इति कण्वस्मरणात् । अत्रैव विषये प्रायश्चित्तं यदा न चिकीर्षति तदा 'छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा' इति याज्ञवल्कीयो वधदण्डः प्रायश्चित्तस्थाने द्रष्टव्यः । वैश्यायां तु गुरुभार्यायां कामतो गमने षड्वार्षिकम् । अत एव स्मृत्यन्तरम्—'ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातरि गमने पादहान्या द्वादशवार्षिकमेवमन्यवर्णास्वपि । अयमर्थः—ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातुः सपत्न्यां गमने पादन्यूनं द्वादशवार्षिकं यावत् । तस्यैव तथाभूतायां वैश्यायां षड्वार्षिकम् । शूद्रायां तु त्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तमिति । एवं क्षत्रियापुत्रस्य वैश्यायां मातरि नववार्षिकम् । शूद्रायां तु षड्वार्षिकम् । एवमेव वैश्यापुत्रस्यापीति । वैश्यायां तु कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकमेव । 'गुरोर्भार्यां तु यो वैश्यां मत्या गच्छेत्पुनः पुनः । लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः शुध्येत्स किल्बिषात्' ॥ इति लौगाक्षिस्मरणात् । शूद्रायां तु कामतोऽभ्यासे द्वादशवार्षिकम् । 'पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः । ब्रह्मच-

र्षमनुशास्ता संवत्सरेणार्द्धशाद्धिकम्' ॥ इत्युपमन्युस्मरणात् । क्षत्रियायां तु गुरुभार्यायामबुद्धिपूर्वगमने यमोक्तं त्रैवार्षिकमष्टमकालाशनं द्रष्टव्यम् । 'कालेऽष्टमे वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी सदा व्रती । स्थानासनाभ्यां विहरंस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः । अधःशायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपोहेत पातकम्' ॥ इति । अत्रैवाभ्यासे जातूकर्ण्योक्तं—'गुरोः क्षत्रसुतां भार्यां पुनर्गत्वा त्वकामतः । अण्डमात्रं समुत्कृत्य शुद्ध्येज्जीवन्मृतोऽपि वा'॥ इति । वैश्यायां त्वकामतो गमने प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमित्येतदेव याज्ञवल्कीयम् । तथा च वृद्धमनुः—'गमने गुरुभार्यायाः पितृभार्यागमे तथा । अब्दत्रयमकामात्तु कृच्छ्रं नित्यं समाचरेत्' ॥ इति । तत्रैवाभ्यासे हारीतोक्तं मरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम्—'अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः । षडङ्गं ब्रह्मचर्यं च स चरेद्यावदायुषम्'॥ इति । गुरुभार्यायां शूद्रायां त्वमतिपूर्वं मानवम् (११।१०५)-'खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः' ॥ इति । अथवा 'गुरुदाराभिगामी संवत्सरं कण्टकिनीं शाखां परिष्वज्याधःशायी त्रिषवणी भैक्षाहारः पूतो भवति' इति सुमन्तूक्तं कुर्यात् । तत्रैवाभ्यासे मानवम् (११।१०६)—'चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेन्नियतेन्द्रियः' इति । क्षत्रियायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ व्याघ्रोक्तम्—'कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् । चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः' ॥ इति । अत्रेयं व्यवस्था—तया प्रोत्साहितस्य त्रैमासिकं प्राजापत्यचरणम् । उभयेच्छातः प्रवृत्तस्यातिकृच्छ्रचरणं तावदेव । स्वेन प्रोत्साहितायां पुनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रानुष्ठानं च तावदेवेति । तत्रैवाऽकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं काण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—'चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च । सकृद्गत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात्क्षत्रियां द्विजः' ॥ इति । तया प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः । उभयेच्छातः प्रवृत्तस्य तप्तकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां तु चान्द्रायणम् । वैश्यायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ कण्वोक्तम्—'तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा सान्तपनं गुरोः । भार्यां वैश्यां सकृद्गत्वा बुद्ध्या मासं चरेद्द्विजः' ॥ इति । अत्रोभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः । तया प्रोत्साहितस्य सान्तपनम् । अत्रैवाऽकामतः प्रवृत्तस्य प्रजापतिराह—'पञ्चरात्रं तु नाश्नीयात्सप्ताष्टौ वा तथैव च । वैश्यां भार्यां गुरो-

गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः'॥ इति । तथा प्रोत्साहितस्य तु पञ्चरात्रम् । उभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रम् । स्वेन प्रोत्साहितायामष्टरात्रम् । शूद्रायां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ जाबालिराह—'अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकं वा तथैव च । गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा बुध्या विप्रः समाचरेत्' ॥ इति । तथा प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः । उभयेच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः । तत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य दैर्घतमसम्—'प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासकम् । गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा चरेद्विप्रः समाहितः' ॥ इति । तथा प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम् । उभयेच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनम् । स्वेन प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति । अनयैव दिशान्येषामपि स्मृतिवचसां विषयव्यवस्थोहनीया । पुरुषवच्च स्त्रीणामप्यत्र महापातकित्वमविशिष्टम् । तथा हि कात्यायनः—'एवं दोषश्च शुद्धिश्च पतितानामुदाहृता । स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेष एव विधिः स्मृतः' ॥ इति । अतस्तस्या अपि कामतः प्रवृत्तौ मरणान्तिकमविशिष्टम् । अत एव पुरुषस्य मरणान्तिकमुक्त्वा स्त्रिया अपि योगीश्वरेण मरणान्तिकं दर्शितम्—'छित्त्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा' इति । अकामतस्तु मनुनोक्तम्—(११।१८८) 'एतदेव व्रतं कार्यं योषित्सु पतितास्वपि' इति । द्वादशवार्षिकमे(१)वार्धकल्पनया कार्यम् । यानि पुनर्गुरुतल्पसमानि 'सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च । सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्' ॥ इति प्रतिपादितानि, यानि चातिदेशविषयभूतानि 'पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः' ॥ इति प्रतिपादितानि, तेष्वेकरात्रादूर्ध्व(२)मकामतोऽभ्यस्तेषु यथाक्रमेण षड्वार्षिकं नववार्षिकं च प्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । अस्मिन्नेव विषये कामतोऽत्यन्ताभ्यासे मरणान्तिकम् । तथा च बृहद्यमः–'रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च । सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते' ॥ इति । अन्त्यजाश्चात्र—'चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहिकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः' ॥ इति मध्यमाङ्गिरोदर्शिता ज्ञातव्याः । न तु 'रजकश्चर्मकारश्च' इत्यादिप्रतिपादिताः । तेषु लघु-

(१) मेवात्र कल्पनया ड० । (२) दूर्ध्वं कामतो ड० ।

प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् । तथा (११।१७४)—'चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति' ॥ इति चाण्डालादिसाम्यं प्रतिपादयता मनुनापि कामतोऽत्यन्ताभ्यासे मरणान्तिकं दर्शितम् । तथा हि—अज्ञानतश्चण्डालीगमनाभ्यासे पतत्यतः पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकं कुर्यात् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चण्डालैः साम्यं गच्छति । अतो द्वादशवार्षिकाधि(१)कं मरणान्तिकं कुर्यात् । एतच्च बहुकालाभ्यासविषयम् । एकरात्राभ्यासे तु वर्षत्रयम् । यथाह मनुः (११।१७८)—'यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद् द्विजः । तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति' ॥ इति । अत्र वृषलीशब्देन चण्डाल्यभिधीयते—'चण्डाली बन्धकी वेश्या रजःस्था या च कन्यका । ऊढा या च सगोत्रा स्याद्वृषल्यः पञ्च कीर्तिताः' ॥ इति स्मृत्यन्तरे चण्डाल्यां वृषलीशब्दप्रयोगदर्शनात् । बन्धकी स्वैरिणी । कथं पुनरत्राभ्यासावगमः । उच्यते—यत्करोत्येकरात्रेणेत्यत्यन्तसंयोगापवर्गवाचिन्यास्तृतीयाया दर्शनात् । एकरात्रेण चात्यन्तसंयोगो गमनस्याभ्यासं विनानुपपन्न इति गमनाभ्यासोऽवगम्यते । अत एवैकारात्राद्बहुकालाभ्यासविषयं प्रागुक्तं द्वादशवर्षादिगुरुतल्पव्रतातिदेशिकं मरणान्तिकं च । यदा पुनर्ज्ञानतोऽज्ञानतो वा (२)चण्डाल्यादेः सकृद्गच्छति तदा 'चण्डालपुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् । कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्' ॥ इति यमाद्युक्तं संवत्सरं कृच्छ्रानुष्ठानं चान्द्रायणद्वयं यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् । स्वयोनिष्वन्त्यजासु चेत्येकवाक्यसमभिव्याहाराद्भगिन्यादिष्वपीयमेव व्यवस्था वेदितव्या । मरणान्तिकं चात्राग्निप्रवेशनम् । 'जनन्यां च भगिन्यां च स्वसुतायां तथैव च । स्नुषायां गमनं चैव विज्ञेयमतिपातकम् । अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम्' ॥ इति कात्यायनस्मरणात् । जनन्यां सकृद्गमने अग्निप्रवेश इति द्रष्टव्यम् । महापातकस्य जननीगमनस्य तदतिदेशविषयभूतातिपातकस्य भगिन्यादिगमनस्य च तुल्यत्वायोगात् । यत्तु वृद्धयमेनोक्तम्—'चाण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं स्नुषां च भगिनीं सखीम् । मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागताम् ॥ मातुलानीं प्रव्रजितां स्वगोत्रां नृपयोषितम् । शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा

(१) धिकारान्मरणा ङ० । (२) चण्डालायां ग० ।

चान्द्रायणं चरेत्' ॥ इति, यच्चाङ्गिरोवचनम्—'पतितान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा' ॥ इति, तदुभयमपि गुरुतल्पातिदेशविषयेषु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदपि संवर्तवचनम्—'भगिनीं मातुराप्तां च स्वसारं चान्यमातृजाम् । एता गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्' ॥ इति, तदनन्तरोक्त एव विषये अकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदा पुनरेता एवात्यन्तव्यभिचारिणीर्गच्छति तदापीदमेव प्रायश्चित्तयुगलं चान्द्रायणतप्तकृच्छ्रात्मकं क्रमेण कामतोऽकामतश्च प्रवृत्तौ द्रष्टव्यम् । साधारणस्त्रीषु तु गुरुणोपभुक्तास्वपि गमने गुरुतल्पत्वदोषो नास्ति । 'जात्युक्तं पारदार्यं च कन्यादूषणमेव च । साधारणस्त्रियां नास्ति गुरुतल्पत्वमेव च' ॥ इति व्याघ्रस्मरणात् । एवमन्यान्यपि स्मृतिवचनान्युच्चावचप्रायश्चित्तप्रतिपत्तिपराण्यन्विष्य विषयव्यवस्थोहनीया ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यन्ते ॥ २६० ॥

इति गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(वी०मि०) अथ क्रमप्राप्तं महापातकिसंसर्गिप्रायश्चित्तमाह—

एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ॥

कन्यां समुद्वहेदेषां सोपवासामकिञ्चनाम् ॥ २६१ ॥

यस्त्वेभिर्ब्रह्महादिभिश्चतुर्भिः सह शयनासनादिना वत्सरं संवसेत् सोऽपि तत्समः संसर्गनिरूपकब्रह्महादितुल्यप्रायश्चित्तवान् भवति । अपिशब्देन सद्यःपातहेतुयाजनाऽध्यापनयौनादिसंसर्गसमुच्चयः । तुशब्देन प्राणान्तिकप्रायश्चित्तं कामकृतेऽपि संसर्गे व्यवच्छिनत्ति ।

यस्य येनेह संसर्गस्तस्य तद्व्रतमादिशेत् ।

इति छागलेयवचनात् ।

महापातककर्तारश्चत्वारो वा विशेषतः ।
अग्निं प्रविश्य शुद्ध्यन्ति स्नात्वा वा महति क्रतौ ॥

इति यमवचनाच्च । अज्ञानतः संसर्गे तु षड्वार्षिकमेव । अत्रोपपातक्यादिसंसर्गेऽप्युपपातकित्वादितत्तत्प्रायश्चित्तं भवति ।

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

इत्याविशेषितमनुवचनादित्यवधेयम् । पतिते यौनसम्बन्धः क्वचिदपातित्यप्रयोजकत्वान्न प्रायश्चित्तनिमित्तमित्याह—कन्यामिति । एषां ब्रह्महादीनां चतुर्णां कन्यां पतितावस्थायामुत्पन्नामपि सोपवासामकिञ्चनां पितृदत्तवस्त्रालङ्कारादिहीनां स्वयमेवोपगतां समुद्वहेदेवं न पततीत्यर्थः । अत्र विशेषमाह वृद्धहारीतः—'पतितस्य कुमारीं विवस्त्रामहोरात्रमुपोषितां प्रातः शुक्लेनाऽहतेन वाससाच्छादितां नाऽहमेतेषां न ममैते इति त्रिरुच्चैरभिदधानां तीर्थे स्वगृहे वोद्वहे'दिति । अन्यथा तु तस्या विवाहे पतितो भवत्येवेति जि(शा)कलः ? । अत्र महापातकेषु लघुगुरुप्रायश्चित्तान्तराणि, तद्विषयव्यवस्थाश्च ग्रन्थविस्तरभयात् कलिवशेन पापनिह्नवाय बहुधा प्रायश्चितानाचरणाच्च नेह तन्यते । एवमग्रेऽपि संक्षेपतो व्याख्यानेन बीजमवसेयम् ॥२६१॥

(मिता०) एवं ब्रह्महादिमहापातकिप्रायश्चित्तान्यभिधायाऽवसरप्राप्तं तत्संसर्गिप्रायश्चित्तमाह—

एभिरिति । एभिः पूर्वोक्तैर्ब्रह्महादिभिरेकं संवत्सरं योऽत्यन्तं संवसति सहाचरति सोऽपि तत्समः । यो येन सहाचरति स तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति तदीयप्रायश्चित्तातिदेशार्थं तत्समग्रहणं, न पुनः (१)पातकित्वातिदेशार्थम् । तस्य 'यश्च तैः सह संवसेत्' इत्युपदेशात एव सिद्धत्वात् । अत्र च सत्यप्यतिदे(२)शत्वे कृत्स्नमेव द्वादशवार्षिकं कार्यम्, साक्षान्महापातकित्वात्संसर्गिणः । अपिशब्दान्न केवलं महापातकिसंयोगी तत्समः किन्त्वतिपातकिपातक्युपपातक्यादीनां मध्ये यो येन सह संसर्गं करोति सोऽपि तत्सम इति तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति दर्शयति । अत एव मनुना सकलं प्रायश्चित्तजातमभिधायाभिहितम् (११।१८१)–'यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये' ॥ इति । विष्णुनापि सामान्येनोपपातक्यादेनास्विमात्रसंसर्गे तत्प्रायश्चित्तभाक्त्वं दर्शितम्—'पापात्मना येन सह यः संसृज्यते स तस्यैव व्रतं कुर्यात्' इति । अत एव मनुना सामान्येनैनस्विमात्रप्रतिषेधः कृतः (११।१८९)—'एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कञ्चित्समाचरेत्' इति । तथा—'न संसर्गं भजेत्सद्भिः प्रायश्चित्ते कृते सति' इति । एतच्च द्वादशवार्षिकादिपतितप्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वसंसर्गविष-

(१) पातकत्वा ख० । (२) तिदेशकत्वे ङ० ।

-यम् । 'पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः । मिश्रितस्तेन सोऽब्दान्ते स्वयं च पतितो भवेत्' ॥ इति देवलस्मरणात् । अज्ञानतः संसर्गे पुनर्वसिष्ठोक्तम्—'पतितसम्प्रयोगे तु ब्राह्मेण वा यौनेन वा स्रौवेण वा यास्तेभ्यः सकाशान्मात्रा उपलब्धास्तासां परित्यागस्तैश्च न संवसेदुदीचीं दिशं गत्वाऽनश्नन् संहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते' इति । तथा—'ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत्' ॥ (१)इति, तै(२)रिति तृतीयया सर्वनामपरामृष्टप्रकृतब्रह्महादिचतुष्टयसंसर्गिण एव महापातकित्ववचनात्तत्संसर्गिणो न महापातकित्वम् । ननु महापातकिसंसर्ग एव महापातकित्वे हेतुर्न ब्रह्महादिविशेषसंसर्गः । तस्य व्यभिचारात् । अतोऽत्र ब्रह्महादिसंसर्गिसंसर्गिणोऽपि महापातकिसंसर्गो विद्यते इति तस्यापि महापातकित्वं स्यान्न च प्रतिषेधः । उच्यते—स्यादेवं यदि प्रमाणान्तरगम्यं महापातकित्वं स्यात् । शब्दैकसमाधिगम्ये तु (३)तस्मिन्नेव भवितुमर्हतीति । तैरिति प्रकृतविशेषपरामर्शिना सर्वनाम्ना ब्रह्महादिविशेषसंसर्गस्यैव महापातकित्वहेतुत्वस्यावगमितत्वात् । एवं च सति प्रतिषेधाभावोऽप्यहेतुः प्राप्त्यभावादेव । अतः संसर्गिसंसर्गिणां द्विजातिकर्मभ्यो हानिर्न भवति प्रायश्चित्तं तु भवत्येव । न च संसर्गिसंसर्गिणः पातित्याभावे कथं प्रायश्चित्तमिति वाच्यम् । (११।१८९)—'एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कश्चित्समाचरेत्' इति सामान्येनैनस्विमात्रसंसर्गप्रतिषेधेन महापातकिसंसर्गिसंसर्गस्यापि प्रतिषिद्धत्वात्पातित्याभावेऽपि युक्तमेव प्रायश्चित्तम् । तच्च पादहीनम् । 'यो येन संवसेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् । पादहीनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः' ॥ इति व्यासोक्तं द्रष्टव्यम् । एवं चतुर्थपञ्चमयोरपि कामतः संसर्गिणोरर्धहीनं त्रिपादोनं च द्रष्टव्यम् । अतः साक्षाद्ब्रह्महादिसंसर्गिण एव तदीयप्रायश्चित्ताधिकारो न संसर्गिसंसर्गिण इति सिद्धम् । अत्र च ब्रह्महादिषु यद्यपि कामतो मरणान्तिकमुपदिष्टं तथापि संसर्गिणस्तन्नातिदिश्यते । स तस्यैव व्रतं कुर्यादिति व्रतस्यैवातिदेशात् । मरणस्य च व्रतशब्दवाच्यत्वाभावात् । अतोऽत्र कामकृतेऽपि संसर्गे द्वादशवार्षिकमकामतस्तु तदर्धम् । संसर्गश्च स्व-

(१) इति सर्वं निरवद्यं ङ० । (२) तैरिति सर्वनाम ख० । (३) तस्मान्नैवं ङ० ।

निबन्धनकर्मभेदादनेकधा भिद्यते । यथाह वृद्धबृहस्पतिः—'एक-शय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपङ्क्त्यन्नमिश्रणम् । याजनाध्यापने योनि-स्तथा च सहभोजनम् ॥ नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमैः सह' इति । देवलोऽपि—'संलापस्पर्शनिःश्वाससहयानासनाशनात् । या-जनाध्यापनाद्यौनात्पापं सङ्क्रमते नृणाम्' ॥ इति । एकशय्यासनमेक-खट्वाशयनमेकपङ्क्तिभोजनमेकभाण्डपचनमन्नेन मिश्रणं संसर्ग-स्तदीयान्नभोजनमिति यावत् । याजनं पतितस्य स्वस्य वा तेन । अध्यापनं तस्य स्वस्य वा तेन । यौनं तस्मै कन्यादानं तत्सका-शाद्वा कन्यायाः प्रतिग्रहः । सहभोजनमेकामत्रभोजनम् । संलापः सम्भाषणम् ।स्पर्शो गात्रसंमर्दः। निःश्वासः पतितमुखवायुसम्पर्कः। सहयानमेकतुरगाद्यारोहणम् । एतेषां मध्ये केन कर्मणा कियता का-लेन पातित्यमित्यपेक्षायां बृहद्विष्णुनोक्तम्—'संवत्सरेण पतति पति-तेन सहाचरन्नेकयानभोजनासनशयनैर्यौनस्रौवमुख्यैस्तु सम्बन्धैः सद्य एव' इति । अत्रैकभोजनमेकपङ्क्तिभोजनम । एकामत्रभोजने तु सद्यः पातित्यम् । 'याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः' ॥ इति देवलस्मरणात् । स्रौवशब्देन याजनमभिधीयते । मुख्यशब्देन मुखभवत्वेनाध्याप-नम् । यौनस्रौवमुख्यैरिति सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे प्रत्येकमेव तेषां सद्यः-पतनहेतुत्वम । 'यः पतितैः सह यौनमुख्यस्रौवाणां सवन्धानामन्यतमं सम्बन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम्'इति सुमन्तुस्मरणात् । एक-यानादिचतुष्टयस्य तु समुदितस्यैव पतनहेतुत्वम् । 'एकयानभोज-नासनशयनैः' इति इतरेतरयुक्तानां निर्देशात् । प्रत्येकानुष्ठानस्य तु पतनहेतुत्वाभावेऽपि दोषहेतुत्वमस्त्येव । 'आसनाच्छयनाद्यानात्सं-भाषात्सहभोजनात् । संक्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि' इति पराशरवचनेन निरपेक्षाणामपि पापहेतुत्वावगमात् । संलाप-स्पर्शनिःश्वासानां तु यानादिचतुष्टयेनानुषङ्गिकतया समुच्चितताना-मेव पतनहेतुत्वं न पृथग्भूतानामल्पत्वात् । पापहेतुत्वं पुनरस्त्येव । 'संलापस्पर्शनिःश्वास' इति देवलवचनस्य दर्शितत्वात् । अतः संला-पादिरहिते सहयानादिचतुष्टये कृते पञ्चमभागोनं द्वादशवार्षिकं प्रा-यश्चित्तं कुर्यात् । तत्संहिते तु पूर्णम् । एवं च सति 'एभिस्तु संव-सेद्यो वै वत्सर सोऽपि तत्समः' इति योगीश्वरवचनमपि सहयान-

दिचतुष्टयपरमेव युक्तम् । यतः संलापादीनां पृथक्पातित्यहेतुत्वं नास्ति । अत एव मनुना (११।१७०)—'संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात्' ॥ इति यानादिचतुष्टयस्यैव संवत्सरेण पातित्यहेतुत्वमुक्तम् । अत्रासनग्रहणं शयनस्याप्युपलक्षणम् । अत्र च 'संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । यानासनाशनात्' इति व्यवहितेन सम्बन्धः । प्राग्दर्शितविष्णुवचनानुरोधात् । तथा—'संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकम्' ॥ इति देवलवचनाच्च । न चानन्वयदोषः, यानासनाशनादिहेतोराचरन्नाचारं कुर्वन्निति भेदाविवक्षया सम्बन्धोपपत्तेः । यथा एतया पुनराधेयसंमितयेऽस्येष्ट्रेति । यद्वा आचरन्निति शत्रा हेत्वर्थस्य गमितत्वात् यानासनाशनादिति द्वितीयार्थे पञ्चमी । याजनाध्यापनाद्यौना(त्सहभोजना)न्न तु संवत्सरेण पतति किन्तु सद्य एव प्राचीनवचननिचयानुरोधादेव । अतो यौनादिचतुष्टयेन सद्यः पतति यानादिचतुष्टयेन तु संवत्सरं निरन्तरा(१)भ्यासेनेति युक्तं 'वत्सरं सोपि तत्समः' इति अत्यन्तसंयोगवाचिन्या द्वितीयया दर्शनादन्तरितदिवसगणना कार्या । यथा षष्ट्यधिकशतत्रयदिवसव्यापित्वं संसर्गस्य भवति ततो न्यूने तु न पतितप्रायश्चित्तं किन्त्वन्यदेव । यथाह पराशरः—'संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादिष्वकामतः । पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥ मासार्धं मासमेकं वा मासत्रयमथापि वा । अब्दार्धमेकमब्दं वा भवेदूर्ध्वं तु तत्समः ॥ त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरन् । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तृतीये पक्ष एव तु ॥ चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पराकः पञ्चमे ततः । षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात्सप्तमे त्वैन्दवद्वयम् ॥ अष्टमे च तथा पक्षे षण्मासान्कृच्छ्रमाचरेत्' ॥ इति । कामतः संसर्गे पुनर्विशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः । सुमन्तुः—'पञ्चाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तप्तकृच्छ्रकम् । पराकस्त्वर्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत्' ॥ इति । 'मासत्रये प्रकुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । षाण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं त्वब्दार्धमाचरेत् ॥ संसर्गे त्वाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणं नरः' ॥ इति । अत्र चाब्दिके संसर्गे इति किञ्चिन्न्यून इति द्रष्टव्यम् । पूर्णे तु वत्सरे मन्वादिभिर्द्वादशवार्षिकस्मरणात् । यत्तु बार्हस्पत्यं वचनम्—'षाण्मासिके तु

(१) भ्यस्तेनेति ङ० ।

संसर्गे याजनाध्यापनादिना । एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्धमाचरेत्' ॥ इति । याजनाध्यापनयौनैकपात्रभोजनानां षण्मासात्पातित्यवचनमेतदकामतोऽत्यन्तापदि पञ्चमहायज्ञादिप्राये याजनेऽङ्गाध्यापने दुहितृभगिनीव्यतिरिक्ते च योनिसम्बन्धे द्रष्टव्यम् । प्रकृष्टयाजनादिभिः सद्यः पातित्यस्योक्तत्वात् । एतद्दिग्वलम्बनेनैव दुहितृभगिनीस्नुषागास्यतिपातकिसंसर्गिणां कामतो नववार्षिकम्,अकामतः सार्धचतुर्वार्षिकं कल्पनीयम् । सखिपितृव्यदारादिगामिपातकिसंसर्गिणां कामतः षड्वार्षिकमकामतस्त्रैवार्षिकम् । अथोपपातक्यादिसंसर्गिणामपि कामतस्तदीयमेव त्रैमासिकमकामतोऽर्धमित्यूहनीयम् । पुरुषवत्स्त्रीणामपि महापातक्यादिसंसर्गात्पातित्यमविशिष्टम् । यथाह शौनकः—'पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि तान्येव' । ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामाधिकं पततीति । अतस्तासामपि महापातकिप्रभृतीनां मध्ये येन सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तमर्धक्(१)त्या योजनीयम । एवं बालवृद्धातुराणामपि कामतोऽर्धमकामतः पादः । तथानुपनीतस्यापि बालस्य कामत' पादोऽकामतस्तदर्धमित्येषा दिक् ॥

(मिता०) पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य यौनसंम्बन्धस्य क्वचित्प्रतिप्रसवमाह—

कन्यामिति । एषां पतितानां कन्यां पतितावस्थायामुत्पन्नां सोपवासां कृतसंसर्गकालोचितप्रायश्चित्तामकिञ्चनामगृहीतवस्त्रालङ्कारादिपितृधनामुद्वहेत । कन्यां समुद्वहेदिति वदन् स्वयमेव कन्यां त्यक्तपतितसंसर्गां समुद्वहेन्न पुनः पतितहस्तात्प्रतिगृह्णीयादिति दर्शयति । एवं च सति पतितयौनसंसर्गप्रतिषधविरोधोऽपि परिहृतो भवति । अयं चार्थो वृहद्धारीतेन स्पष्टीकृतः—'पतितस्य तु कुमारीं विवस्त्रामहोरात्रोपोषितां प्रातः शुक्लेनाहतेन वाससाच्छादितां नाहमेतेषां न ममैत इति त्रिरुच्चैरभिदधानां तीर्थे स्वगृहे वोद्वहेत्' इति । तथा एषां कन्यां समुद्वहेदिति वचनात्स्त्रीव्यतिरिक्ततदीयापत्यस्य संसर्गानर्हतां दर्शयति । अत एव वसिष्ठः—'पतितेनोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः, सा हि परगामिनी तामरिक्थामुद्वहेत्' इति ॥२६१॥

इति संसर्गप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

---

(१) मर्धकल्प्या ङ० ।

(वी०मि०) निषिद्धसंसर्गप्रायश्चित्तप्रसङ्गान्निषिद्धसंसर्गोत्पन्नप्रतिलोमवधे प्रायश्चित्तमाह—

चान्द्रायणं चरेत्सर्वानवकृष्टान्निहत्य तु ॥

अवकृष्टान् प्रतिलोमजान् सूतमागधादीन् प्रत्येकं निहत्य तु चान्द्रायणं चरेत् ॥

(मिता०) निषिद्धसंसर्गप्रसङ्गान्निषिद्धसंसर्गोत्पन्नप्रातिलोमवधे प्रायश्चित्तमाह—

चान्द्रायणमिति। अवकृष्टाः सूतमागधादयः प्रतिलोमोत्पन्नास्तेषां प्रत्येकं हनने चान्द्रायणम्। तथा च शङ्खः—'सर्वेषामवकृष्टानां वधे प्रत्येकं चान्द्रायणम्' इति। यद्वाङ्गिरसोक्तम्—'सर्वान्त्यजानां गमने भोजने सम्प्रमापणे। पराकेण विशुद्धिः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम्' ॥ इति पराकं कुर्यात्। तत्र कामतः सूतादिवधे चान्द्रायणम्। अकामतस्तु सूतवधे पराकः। वैदेहकवधे पादोनम्। चण्डालवधे द्विपादः। मागधवधे पादोनः पराकः। क्षत्तरि द्विपादः। आयोगवे च पादद्वयम्। अनयैव दिशा चान्द्रायणस्यापि तारतम्यं कल्प्यम्। यत्तु ब्रह्मगर्भवचनम्—'प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासावधिः स्मृतः। अन्तरप्रभवानां च सूतादीनां चतुर्द्विषट्' ॥ इति तदावृत्तिविषयम्। तत्र सूतवधे षण्मासाः, वैदेहकवधे चत्वारः, चण्डालवधे द्वाविति योग्यतयान्वयः, तथा मागधवधे चत्वारः, क्षत्तरि द्वैमासिकं, आयोगवे च द्वैमासिकमिति व्यवस्था ॥

(वी० मि०) ननु चान्द्रायणप्राजापत्यादिव्रतानां गायत्रीजपाद्यङ्गकत्वात् तत्र शूद्राणामनधिकारात् कथं प्रायश्चित्तनिष्पत्तिरत आह—

शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुद्ध्यति ॥ २६२ ॥

वैदिकमन्त्रपाठाधिकारहीनः शूद्रोऽनेन चान्द्रायणाद्युक्तकालेन अपिशब्दाद्वेदमन्त्राघटितकर्तव्यतासहितेन शुद्ध्यति। एतेन वेदसंहिताजपगर्भो 'लोमभ्यः स्वाहे'त्यादिगर्भो वा प्रागुक्तप्रयोगः शूद्रभिन्नपर एव। शूद्रस्य तु प्रायश्चित्तान्तरमित्यपि सूचितम् ॥ २६२ ॥

(मिता०) नैमित्तिकव्रतानां जपादिसाध्यत्वाद्विद्याविरहिणां च शूद्रादीनां तदनुपपत्तेराज्यावेक्षणादिसाध्येष्विवान्धानामनधिकारमाशङ्क्याह—

शूद्र इति । यद्यपि शूद्रो जपाद्यधिकारहीनस्तथाप्यनेन द्वादशवार्षिकादिकालसंपाद्येन व्रतेन शुध्यति । शूद्रग्रहणं स्त्रीणां प्रतिलोमजानां चोपलक्षणम् । यद्यपि तस्य गायत्र्यादिजपासंभवस्तथापि नमस्कारमन्त्रजपो भवति । अत एव स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—'उच्छिष्टं चास्य भोजनमनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः' इति । यद्वा वचनबलाज्जपादिरहितमेव व्रतं कुर्यात्—'तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम्' ॥ इत्यङ्गिरःस्मरणात् । तथापरमपि तेनैवोक्तम्—'शूद्रः कालेन शुध्येत गोब्राह्मणहिते रतः । दानैर्वाप्युपवासैर्वा द्विजशुश्रूषया तथा' ॥ इति । यत्तु मानवम् (४।८०)—'न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्' इति शूद्रस्य व्रतोपदेशनिषेधपरं वचनं तदनुपसन्नशूद्राभिप्रायम् । यदपि स्मृत्यन्तरवचनम्—'कृच्छ्राण्येतानि कार्याणि सदा वर्णत्रयेण तु । कृच्छ्रेष्वेतेषु शूद्रस्य नाधिकारो विधीयते' ॥ इति, तत्काम्यकृच्छ्राभिप्रायम् । अतः स्त्रीशूद्रयोः प्रतिलोमजानां च त्रैवर्णिकवद्व्रताधिकार इति सिद्धम् । यत्तु गौतमवचनम्—'प्रतिलोमा धर्महीनाः' इति, तदुपनयनादिविशिष्टधर्माभिप्रायम् ॥ २६२ ॥

इति पञ्चमहापातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

(वी०मि०) एवं महापातकप्रायश्चित्तानि निरूप्य तत्प्रसङ्गेन प्रतिलोमजवधप्रायश्चित्तं चाऽभिधाय क्रमप्राप्तमुपपातकप्रायश्चित्तमभिदधानः प्रथमोद्दिष्टे गोवधे प्रायश्चित्तमाह—

पञ्चगव्यं पिबेद्गोघ्नो मासमासीत संयतः ॥
गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥ २६३ ॥
कृच्छ्रं चैवाऽतिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहितः ॥
दद्यात्त्रिरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशा(१)श्च गाः ॥ २६४ ॥

अविधिपरतन्त्रतया गोघ्नो मासं व्याप्य संयतो ब्रह्मचर्यसंयुक्त आसीत । पञ्चगव्यं गोमूत्रगोमयक्षीरदधिघृतात्मकं पिबेत् । रात्रौ गोशालाशायी प्रातर्वनं प्रविचरन्तीनां गवामनुगमनव्रतवान् स्यात् । मासान्ते गोः प्रदानं कुर्यात् । एवं शुद्ध्यतीत्यर्थः । अनुगमनं चरन्त्याः

---

(१) स्तु इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

पश्चाच्चलनम्, उत्तिष्ठन्त्यामूर्ध्वावस्थानम्, उपविशन्त्यामुपवेशनं, गोष्ठे प्रविशन्त्यां स्वयमपि । 'कृच्छ्रं चरेन्नर' इति मनूक्तं मासं समाहितो ब्रह्मचर्यगोष्ठशयनगवानुगमनवान् चरेत् । अपिकारात् गोप्रदानलाभः ।

प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः ।
गोहितो गोऽनुगामी स्यात् गोप्रदानेन शुध्यति ॥

इति वचनात् । अत्राकामत इत्यभिधानादिह उपवासप्राप्तपञ्चगव्यपानस्याधिक्येन कामकृतवधोऽयम् । अतिकृच्छ्रं तु कृच्छ्रद्विगुणकष्टसाध्यत्वात् कामकृत एव बोध्यम् । इदं च त्रयं ब्राह्मणादिभिन्नस्वामिकगोवधे ब्राह्मणेन कृते द्रष्टव्यम् ।

देवब्राह्मणराज्ञां तु विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ।

इति नारदवचनात् । गुरूणि ब्राह्मणादिस्वामिकगोवधे त्वाह । त्रिरात्रमुपोष्य वृष एकादशो यासां ता दश गा दद्यादिति केचिद्याचक्षते । भवदेवस्तु शूद्रसम्बन्धिगोवधे पञ्चगव्यपानादिकं मासपर्यन्तमेकं प्राजापत्यं तत्प्रत्याम्नाय एका धेनुर्वा एकं चाऽतिकृच्छ्रं तत्प्रत्याम्नायो धेनुद्वयं वा मीलितमेतदष्टधेनुदानपर्यवसितं प्रायश्चित्तम्, वैश्यसम्बन्धिगोवधे तु दद्यात्त्रिरात्रमित्यादिकमित्याह । युक्तं च तत् । अन्यथा कृच्छ्राऽतिकृच्छ्रयोर्द्वादशाहसाध्ययोर्मासेन समाप्त्यभावादसङ्गतः । वापीत्यव्ययसमुदायस्तु समुच्चयार्थः । इत्थं च "प्राजापत्यं चरेन्मास"मिति प्राग्लिखितवचनेऽपि मासं गोनुगमीत्यन्वय इति ध्येयम् । एवं च 'गां चेद्धन्यात्तस्याश्चर्मणा परिवेष्टितः षण्मासान् कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं वा अनुतिष्ठेत वृषभावहतौ दद्या'दिति वसिष्ठोक्तं क्षत्रियस्वामिकगोवधे ।

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।
कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥
चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितम् ।
गोमूत्रेणाचरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥
दिवाऽनुगच्छेत्ता गावस्तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ।
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥
तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।
आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥

आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।
पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैः प्रमोचयेत् ॥
उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्वीताऽऽत्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥
आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रे तथा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत्पायन्तं चैव वत्सकान् ॥
अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥
वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।
अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥

इति मनूक्तमतिकष्टसाध्यं ब्राह्मणस्वामिकगोवधे योज्यम् । अत्र त्रयोविंशतिर्धेनवो भवन्ति, वीरासनमासनव्यतिरेकेणोपवेशनम् । इदं च सर्वं कामतः । अकामतस्तु तदर्द्धम् । तदिदं क्षत्रियस्वामिकगोवधे वैश्यस्वामिकगोवधे अकामकृतगोवधे च प्रायश्चित्तं चकारैस्त्रिभिः समुच्चितम् ॥ २६३–२६४ ॥

(मिता०) महापातकादिपञ्चकमध्ये महापातकातिपातकाऽनुपातकप्रायश्चित्तान्युक्त्वाऽधुनोपपातकप्रायश्चित्तानि व्याचक्षाणः पाठक्रमप्राप्तं गोवधप्रायश्चित्तं तावदाह—

पञ्चगव्यमिति । गां हन्तीति गोघ्नः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । असौ मासं समाहित आसीत । किं कुर्वन् पञ्चगव्यं पिबन् पञ्च च तानि गव्यानि गोमूत्रगोमयक्षीरदधिघृतानि यथाविधि मिश्रितानि पिबन् । आहारान्तरपरित्यागेन भोजनकार्ये तस्य विधानात् । तथा गोष्ठेशयः । प्राप्तशयनानुवादेन गोष्ठविधानाद्दिवा च स्वापप्रतिषेधाद्रात्रौ गोशालायां शयानः । गा अनुगच्छति तदस्य व्रतमिति गोऽनुगामी । व्रते णिनिः । अतश्च यासां गोष्ठे शेते सन्निधानात्ता एव गाः प्रातर्वनं विचरन्तीरनुगच्छेत् । अनुगच्छेदिति वचनाद्यदा ता गच्छन्ति तदैव स्वयमनुगच्छेत् । यदा तु तिष्ठन्त्यासते वा तदा पश्चाद्गमनस्याशक्यकरणत्वात्स्वयमपि तिष्ठेदासीत वेति गम्यते । अनुगमनविधानादेव ताभिः सायं गोष्ठं व्रजन्तीभिः सह गोष्ठप्रवेशोऽप्यर्थसिद्धः । एवं कुर्वन्मासान्ते गोप्रदानेन एकां गां दत्त्वा तावता शास्त्रार्थस्य सम्पत्तेर्गोहत्यायाः शुध्यतीत्येकं व्रतम् । मासं गोष्ठेश-

यो गोऽनुगामीति चाऽनुवर्तते । पञ्चगव्याहारस्य तु निवृत्तिः कृच्छ्रविधानादेव । अतश्च मासं निरन्तरं कृच्छ्रं सामाहितश्चरेदित्यपरम् । अत एव जाबालेन मासप्राजापत्यस्य पृथक् प्रायश्चित्तत्वमुक्तम्—'प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः । गोहितो गोऽनुगामी स्याद्गोप्रदानेन शुध्यति' ॥ इति । अतिकृच्छ्रं वा तथैव समाचरेदित्यन्यत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोर्लक्षणमुत्तरत्र वक्ष्यते । अथवा त्रिरात्रमुपवासं कृत्वा वृषभ एकादशो यासां गवां ता दद्यादिति व्रतचतुष्टयम् । तत्राकामकृते ज्ञातिमात्रब्राह्मणस्वामिकगोमात्रवधे (उपवासं कृत्वा) वृषभैकादशगोदानसहितस्त्रिरात्रोपवासो द्रष्टव्यः । विशिष्टस्वामिकाया विशिष्टगुणवत्याश्च वधे गुरुप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियसम्बन्धिन्यास्तु तादृग्विधे व्यापादने मासं पञ्चगव्याशित्वं प्रथमं प्रायश्चित्तम् । अत्र मासं पञ्चगव्याशनस्यातिस्वल्पत्वान्मासोपवासतुल्यत्वम् । ततश्च षड्भिः षड्भिरुपवासैरेकैकप्राजापत्यकल्पनया पञ्चकृच्छ्राणां प्रत्याम्नायेन पञ्च धेनवो मासान्ते च दीयमाना गौरेकेति षट् धेनवो भवन्तीति वृषभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रव्रताल्लघीयस्त्वम् । कथं पुनर्ब्राह्मणगवीनां गुरुत्वम् । 'देवब्राह्मणराज्ञां तु विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्' इति नारदेन तद्द्रव्यस्योत्तमत्वाभिधानात्, गोषु ब्राह्मणसंस्थास्विति दण्डभूयस्त्वदर्शनाच्च । वैश्यसम्बन्धिन्यास्तु तादृग्विधे व्यापादने मासमतिकृच्छ्रं कुर्यात् । अतिकृच्छ्रे त्वाद्ये त्रिरात्रत्रये पाणिपूरान्नभोजनमुक्तम् । अन्त्ये त्रिरात्रेऽनशनम् । अतोऽतिकृच्छ्रधर्मेण मासव्रते क्रियमाणे षड्रात्रमुपवासो भवति । चतुर्विंशत्यहे च पाणिपूरान्नभोजनम् । ततश्च कृच्छ्रप्रत्याम्नायकल्पनया किञ्चिन्न्यूनं धेनुपञ्चकं भवतीति पूर्वस्माद् व्रतद्वयाल्लघिष्ठत्वेन वैश्यस्वामिकगोवधविषयता युक्ता । तादृश एव विषये शूद्रस्वामिकगोहत्यायां मासं प्राजापत्यव्रतं द्वितीयम् । तत्र च सार्धप्राजापत्यद्वयात्मकेन प्रत्याम्नायेन किञ्चिदधिकं धेनुद्वयं भवतीति पूर्वेभ्यो लघुतमत्वाच्छूद्रविषयतोचिता । अथ चैतत्प्रायश्चित्तचतुष्टयं साक्षात्कर्त्रनुग्राहकप्रयोजकानुमन्तृषु गुरुलघुभावतारतम्यापेक्षया पूर्वोक्त एव विषये योजनीयम् । यत्तु वैष्णवं व्रतत्रयम्—'गोघ्नस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पलत्रयम् । प्रत्यहं स्यात्पराको वा चान्द्रायणमथापि वा' ॥ इति, यच्च काश्यपीयम्—'गां हत्वा तच्चर्मणा प्रावृतो मासं

गोष्ठेशयस्त्रिषवणस्नायी नित्यं पञ्चगव्याहारः' इति, यच्च शातातपीयम्—'मासं पञ्चगव्याहारः' इति, तत्पञ्चकमपि याज्ञवल्कीयपञ्चगव्याहारसमानविषयम् । यच्च शङ्खप्रचेतोभ्यामुक्तम्—'गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत्सशिखं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतो गाश्चानुगच्छन् गोष्ठेशयो गां च दद्यात्' इति । एतच्च याज्ञवल्क्यमासातिकृच्छ्रव्रतसमानविषयम् । 'दद्याञ्चिरात्रं चोपोष्य' इत्येतद्विषयं वात्यन्तगुणिनो हन्तुर्वेदितव्यम् । अत्रैव विषये पञ्चगव्याशक्तस्य तु द्वितीयं काश्यपीयं 'मासं पञ्चगव्येन' इति प्रतिपाद्य 'षष्ठे काले पयोभक्षो वा गच्छन्तीष्वनुगच्छेत्तासु सुखोपविष्टासु चोपविशेन्नातिप्लुतं गच्छेन्नातिविषमेणावतारयेन्नाल्पोदके पाययेदन्ते ब्राह्मणान्भोजयित्वा तिलधेनुं दद्यात्' इति द्रष्टव्यम् । अत्राप्यशक्तस्य 'गोघ्नो मासं यवागूं प्रसृतितन्दुलशृतं भुञ्जानो गोभ्यः प्रियं कुर्वन् शुध्यति' इति पैठीनसिनोक्तं वेदितव्यम् । यत्तु सौमन्तम्—'गोघ्नस्य गोप्रदानं गोष्ठेशयनं द्वादशरात्रं पञ्चगव्याशनं गवानुगमनं च' इति, यच्च संवर्तेनोक्तम्—'सक्तुयावकभैक्षाशी पयो दधि घृतं शकृत् । एतानि क्रमशोऽश्नीयान्मासार्धं सुसमाहितः ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु गां दद्यादात्मशुद्धये' । इति, यच्च बार्हस्पत्यम्—'द्वादशरात्रं पञ्चगव्याहारः' इति, तत्त्रितयमपि याज्ञवल्कीयमासप्राजापत्येन समानविषयं, मृतकल्पगोहत्याविषयं वा, विषमप्रदेश(१)त्रासेन जनितव्याधितो मरणविषयं वा वेदितव्यम् । तदिदं सर्वं प्रागुक्तमकामविषयम् । यदा पुनरीदृग्विधामविशिष्टविप्रस्वामिकामाविशिष्टां गां कामतः प्रमापयति तदा मनुना मासं यवागूपानं, मासद्वयं हविष्येण चतुर्थकालभोजनं, मासत्रयं वृषभैकादशगोदानयुक्तं शाकादिना वर्तनमिति व्रतत्रितयमाम्नातम् । यथाह (११।१०८–११६)—'उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् । कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणार्द्रेण संवृतः ॥ चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितम् । गोमूत्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ दिवानुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् । शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् । आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः । प-

(१) प्रदेशाशनजनित इ० ।

तितां पङ्कलग्नां वा (१)सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले । भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गा अनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमानं सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्'॥ इति । एतन्नितयं याज्ञवल्क्यीयमासप्राजापत्यमासपञ्चगव्याशनवृषभैकादशगोदानयुक्तत्रिरात्रोपवासरूपव्रतत्रितयविषयं . यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् । यत्त्वङ्गिरसा मानवेतिकर्त्तव्यतायुक्तं त्रैमासिकमभिधायाऽधिकमभिहितम्—'अक्षारलवणं रूक्षं षष्ठे कालेऽस्य भोजनम् । गोमतीं वा जपेद्विद्यामोङ्कारं वेदमेव च ॥ व्रतवद्धारयेद्दण्डं समन्त्रां चैव मेखलाम्' ॥ इति, तन्मानवविषयम् । एवं पुष्टितारुण्यादिकिञ्चिद्गुणातिशययोगिन्यां द्रष्टव्यम् । 'अतिबालामतिकृशामतिवृद्धां च रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धं व्रतं द्विजः' ॥ इति पुष्टितारुण्यादिरहितायां गव्यर्धप्रायश्चित्तदर्शनात् । यदा तु याज्ञवल्कीयमासातिकृच्छ्रव्रतनिमित्तभूतां गामविशिष्टस्वामिकां जातिमात्रयोगिनीं कामतो व्यापादयति तदा 'विहितं यदकामानां कामात्तद् द्विगुणं चरेत्' इति न्यायेन पूर्वोक्तमेवाकामविहितमासातिकृच्छ्रव्रतं द्विगुणं कुर्यात् । यत्तु हारीतेन-'गोघ्नस्तच्चर्मोर्ध्ववालं परिधाय' इत्यादिना मानवीमितिकर्तव्यतामभिधायोक्तम्-'वृषभैकादशाश्च गा दत्त्वा त्रयोदशे मासे पूतो भवति' इति, तत्सवनस्थश्रोत्रियगोवधे अकामकृते द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठेन-'गां चेद्धन्यात्तस्याश्चर्मणार्द्रेण परिवेष्टितः षण्मासान् कृच्छ्रतप्तकृच्छ्रावातिष्ठेदृषभवे हतौ दद्यात्' इति षाण्मासिकं कृच्छ्रतप्तकृच्छ्रानुष्ठानमुक्तम्, यदपि देवलेन—'गोघ्नः षण्मासांस्तच्चर्मपरिवृतो गोव्रजनिवासी गोभिरेव सह चरन् प्रमुच्यते' इति, तत् द्वयमपि हारीतीयेन समानविषयम् । तत्रैव कामकारकृते कात्यायनीयं त्रैवार्षिकम्—'गोघ्नस्तच्चर्मसंवीतो वसेद्गोष्ठेऽथवा पुनः । गाश्चानुगच्छेत्सततं मौनी वीरासनादिभिः ॥ वर्षशीतातपक्लेशवह्निपङ्कभयार्दितः । मोक्षयेत्सर्वयत्नेन पूयते वत्सरैस्त्रिभिः' ॥ इति द्रष्टव्यम् । यच्च शाङ्खं त्रैवार्षिकम्-'पादं

---

(१) सर्वप्राणैर्विमोचयेत् क॰ ।

तु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने तथा । गोवधे च तथा कुर्यात्परस्त्रीगमने तथा' ॥ इति, तदपि कात्यायनीयव्रतसमानविषयम् । यत्तु यमेनाङ्गिरसीमितिकर्तव्यतामभिधाय 'गोसहस्रं शतं वापि दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्' ॥ इति गोसहस्रयुक्तं गोशतयुक्तं च द्वैमासिकं व्रतद्वयमभिहितम्, तत्र यदा सवनस्थश्रोत्रियादिदुर्गतबहुकुटुम्बिब्राह्मणसम्बन्धिनीं कपिलां कर्माङ्गभूतां गर्भिणीं बहुक्षीरतरुणिमादिगुणशालिनीं निर्गुणो धन(१)वान् सप्रयत्नं खड्गादिना व्यापादयति तदा गोसहस्रयुक्तं त्रैमासिकं कुर्यात् । 'गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुं च सुव्रताम् । खड्गादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत्' ॥ इति विशिष्टायां गवि वा हंस्पत्ये प्रायश्चित्तविशेषदर्शनात् । अत एव प्रचेतसा—'स्त्रीगर्भिणीगोगर्भिणीबालवृद्धवधेषु भ्रूणहा भवति' इति । ईदृग्विधमेव गोवधमभिसन्धाय ब्रह्महत्याव्रतमतिदिष्टम् । द्वितीयं तु याम्यं गोशतदानयुक्तं त्रैमासिकं व्रतं कात्यायनीयव्रतविषये धनवतो द्रष्टव्यम् । यत्तु गौतमेन वृषभैकशतगोदानसमुच्चितं त्रैवार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं वैश्यवधेऽभिधाय गोवधेऽतिदिष्टम्—'गां च हत्वा वैश्यवत्' इति । एतच्च त्रैवार्षिकव्रतप्रत्याम्नायभूतनवतिधेनुभिः सार्धं वृषभैकशता गावो नवन्यूनं द्विशतं भवतीति गोसहस्रयुक्तत्रैमासिकव्रतान्न्यूनत्वात्पूर्वोक्तविषये एव कामतो वधे । यद्वा तत्रैव विषये गर्भरहितायाः कामतो वधे द्रष्टव्यम् । तादृग्विधाया एव गर्भरहितायास्त्वकामतो हननेऽपि कात्यायनीयमेव त्रैवार्षिकं कल्प्यम् । यत्तु यमेनोक्तम्—'काष्ठलोष्टाश्मभिर्गावः शस्त्रैर्वा निहता यदि । (२)प्रायश्चित्तं कथं तत्र शस्त्रेऽशस्त्रे विधीयते ॥ काष्ठे सान्तपनं कुर्यात्प्राजापत्यं तु लोष्टके । तप्तकृच्छ्रं तु पाषाणे शस्त्रे चाप्यतिकृच्छ्रकम् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । त्रिंशद्वा वृषभं चैकं दद्यात्तेभ्यश्च दक्षिणाम्' ॥ इति, तत्पूर्वोक्तगोसहस्रशतादिदानत्रैवार्षिकादिव्रतविषयेष्वेव काष्ठादिसाधनविशेषजनितवधनिमित्तसान्तपनादिपूर्वकत्वप्रतिपादपरं न तु निरपेक्षं, लघुत्वाद्व्रतस्य । तथा वयोविशेषादपि प्रायश्चित्तविशेष उक्तः—'अतिवृद्धामतिकृशामतिबालां च रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धव्रतं द्विजः ॥ ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या दद्याद्धेम तिलां-

(१) सप्रतिज्ञं ड० । (२) प्रायश्चित्तं पृथक्तत्र धर्मशास्त्रे विधीयते ङ।

स्तथा' ॥ इति । नीरोगादिवधे यद्विहितं तस्यार्धम्। बृहत्प्रचेतसाऽप्यत्र विशेष उक्तः—'एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते । अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्याद् द्विपादस्तु द्विहायने ॥ त्रिहायने त्रिपादः स्यात्प्राजापत्यमतःपरम्' इति । तथा गर्भिण्या वधे यदा गर्भोऽपि निहतो भवति तदा 'प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते' इति न्यायेनाविशेषेण द्विगुणव्रतप्राप्तौ षट्त्रिंशन्मते विशेष उक्तः—'पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते । पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे गर्भे चेतःसमन्विते । त्रिगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोघ्नस्य निष्कृतिः' ॥ इति । बहुकर्तृके तु हनने संवर्तापस्तम्बौ विशेषमाहतुः—'एका चेद्बहुभिः काचिद्दैवाद्व्यापादिता क्वचित् । पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक्पृथक्' ॥ इति । यादृग्विधगोहत्यायां यद्व्रतमुपादिष्टं तत्पादं प्रत्येकं कुर्युर्वचनात्। एका चेदित्युपलक्षणम् । अतो बहुभिर्द्वयोर्बहूनां च व्यापादने प्रतिपुरुषं पादद्वयं पादोनं वा कल्पनीयम् । एतच्चाकामतो वधे द्रष्टव्यम्। दैवादिति विशेषणोपादानात् । कामकारे तु बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसम्बन्धात्कृत्स्नव्रतसम्बन्धो युक्तः। सत्रिणामिव प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसमवायात्। 'एकं घ्नतां बहूनां तु यथोक्ताद्द्विगुणो दमः' इति प्रत्येकं दण्डद्वैगुण्यदर्शनाच्च । यदा त्वेकेनैव रोध(१)नादिव्यापारेण बहवो गावो व्यापादितास्तत्र संवर्तापस्तम्बौ विशेषमाहतुः—'व्यापन्नानां बहूनां तु रोधने ब(२)न्धनेऽपि वा। भिषङ्मिथ्योपचारे च द्विगुणं गोव्रतं चरेत्' ॥ इति । बहुष्वपि व्यापन्नेषु न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकानुष्ठानं, नापि तन्त्रेण किन्तु वचनबलाद्द्विगुणमेव । तथा भिषगपि विरुद्धौषधदानेनैकस्या अप्यकामतो व्यापादने द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् । भिषव्यतिरिक्तस्य केवलमुपकारार्थं प्रवृत्तस्य त्वकामतः प्रतिकूलौषधदाने व्यास आह—'औषधं लवणं चैव पुण्यार्थमपि भोजनम् । अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत् ॥ अतिरिक्ते विपत्तिश्चेत्कृच्छ्रपादो विधीयते' ॥ इति । यत्त्वापस्तम्बेनोक्तम्—'पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत्। भोजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपातने' ॥ इति, तद्व्यवहितव्यापारिणो निमित्तकर्तुर्विज्ञेयं, न साक्षात्कर्तुः । साक्षात्कर्तृनिमित्तिनोश्च

(१) बन्धनादि ख०। (२) बन्धने तथा ख०।

भेदस्तेनैव दर्शितः—'पाषाणैर्ल(१)कुटैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा बलात्। निपातयन्ति ये गास्तु कृत्स्नं कुर्युर्व्रतं हि ते॥ तथैव बाहुजङ्घोरुपाशैर्ग्रीवाङ्घ्रिमोटनैः'॥ इति। एतदुक्तं भवति—पाषाणखड्गादिभिर्ग्रीवामोटनादिना वा ये गा निपातयन्ति ते साक्षाद्धन्तारस्तेष्वेव कृत्स्नं प्रायश्चित्तम्। ये तु व्यवहितरोधबन्धादिव्यापारयोगिनस्ते निमित्तिनस्तेषां न कृत्स्नव्रतसम्बन्धः किन्तु तदवयवैरेव पादद्विपादादिभिरिति। त(२)त्र च रोधादिना व्यवहितव्यापारत्वाविशेषेऽपि वचनात्कचित्पादः क्वचिद् द्विपादः पादोनं क्वचिदिति युक्तम्। अत्राह पराशरः—'गवां बन्धनयोक्त्रैस्तु भवेन्मृत्युरकामतः। अकामकृतपापस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम्। अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्'॥ इति। अयं च प्राजापत्यो यदि रोधादिकं कृत्वा तज्जन्यप्रमादपरिजिहीर्षया प्रत्यवेक्षमाण आस्ते तदा द्रष्टव्यः। अकामकृतपापस्येति विशेषणोपादानात्। यदा तु न प्रमादसंस(३)रणं करोति तदा 'पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत्। योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपातने'॥ इत्याङ्गिरसोक्तं त्रैमासिकपादं किञ्चिदधिकं (४)द्वाविंशत्यहर्गोवधव्रतं कुर्यात्। आपस्तम्बेनापि विशेष उक्तः—'अति(५)दाहातिवाहाभ्यां नासिकाच्छेदने तथा। नदीपर्वतसंरोधे मृते पादोनमाचरेत्'॥ इति। लक्षणमात्रोपयोगिनि तु दाहे न दोषः। 'अन्यत्राङ्कनलक्षाभ्यां वाहने मो(६)चने तथा। सायं संगोपनार्थं च न दुष्येद्रोधबन्धने'॥ इति पराशरस्मरणात्। अङ्कनं स्थिरचिन्हकरणम्। लक्षणं सांप्रतोपलक्षणम्। वाहने शास्त्रोक्तमार्गेण रक्षणार्थमपि नालिकेरादिभिर्बन्धने भवत्येव दोषः। 'न नालिकेरेण न शाणवालैर्न चापि मौञ्जे(७)न न बन्धशृङ्खलैः। एतैस्तु गावो न निबन्धनीया बद्ध्वा तु तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा॥ कुशैः काशैश्च बध्नीयात्स्थाने दोषविवर्जिते'॥ इति व्यासस्मरणात्। तथान्योऽपि विशेषस्तेनैवोक्तः—'घण्टाभरणदोषेण विपत्तिर्यत्र गोर्भवेत्। कृच्छ्रा(८)र्धं तु भवेत्तत्र भूषणार्थं हि तत्स्मृ-

(१) लगुडैर्वापि ङ०।

(२) तत्रावरोधादिना ङ०। (३) संरक्षणं ङ०। (४) वा विंशत्यहः।

(५) अविदोहा० ख०। (६) मोचनेऽपि वा ङ०। (७) मौञ्जैर्न च शृङ्खलैश्च ङ०।

(८) गोकृच्छ्रार्धं भवेद ङ।

काशीसंस्कृतसीरिज्-ग्रन्थमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते ।

---

१ नलपाकः । नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८

२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् (वेदान्तं १) रु० ८—०

३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यांसमन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २—०

४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः—प्रथम भाग अव्ययीभावान्तः । (व्याकरणं १) रु० ५—०

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग । (व्याकरणं १) रु० ८—०

६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०

७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०—८

८ अलङ्कारप्रदीपः । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं १) रु० ०—८

९ अनङ्गरङ्गः । महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०—१२

१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २—०

११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८

१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४

१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १—४

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० ; सञ्जीवनी शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं२) रु० १—८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०—६

१६ कारिकावलि । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्याय २) रु० १—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वयं हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृषोदिवि-शौच भोजन—कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्पण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) रु० ३—०

१८ संक्षेपशारीरकम् । मधूसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण(वेदान्तं४)रु० ८—०

१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः । (व्याकरणं २) रु० ०—८

२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतायविरचितः ।(कर्मकाण्डं)रु० १—०

२१ सप्तपाठि श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् । श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषाविस्व) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) रु० १—०

२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः । भाषाटीका-सहितः । (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः । (व्याकरणं ३)रु०४—०

२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीका । श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०

२५ मीमांसान्यायप्रकाशः । (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) रु० २—०

२६ पौरोहित्यकर्मसारः । (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः। म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीयकृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः। (व्या०४)रु० ४—८

२८ रघुवंशमहाकाव्यम्। श्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम्। म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं० श्रीकनकलाल ठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम्। (काव्य३) रु० ०–१२

२९ कामसूत्रम्। श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम्। बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम्। (काम०२) रु० ५—०

३० न्यायकुसुमाञ्जलीः। न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः। म० म० रुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासित म० म० वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः। (न्यायं ४) रु० ६—०

३१ परिभाषेन्दुशेखरः। म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः। म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या-तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः। (व्याकरणं ५) यन्त्रस्थ

३२ अर्थसंग्रहः। पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः। श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः।(मीमां०२)रु०१—०

३३ न्यायवार्त्तिकम्। न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम्। परमर्षिभारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम्। महर्षि-गोतमादिचरितसम्वलितबृहत्भूमिकासहितम्। (न्यायं वि० ५) रु० ६—०

३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता। वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया। श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता। (भाग १-२-३-४)(वैदिकं ३) रु० ८—०

३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता। श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता। १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता। (वैदिकं ४) रु० ६—०

३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः। श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः। (वेदान्तं ४) रु० ६—०

३७ काशिका। श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता। (व्याकरणं ६) रु० ६—०

३८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ७) रु० १—६

३९ जीवन्मुक्तिविवेकः । श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवादसमेतः । (वेदान्त ६) रु० २—०

४० श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः । (ज्योतिषं २) रु० ०—६

४१ मेदिनीकोशः । मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) रु० १—८

४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् सपूर्णम् । (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०

४३ न्यायदर्शनम् । श्रीगोतममुनीप्रणीतम् । श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणीतभाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) रु० ३—०

४४ दानमयूखः । विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः । (धर्मशास्त्रं१) रु० १—८

४५ कालमाधवः । विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः । (धर्मशास्त्रं२) रु० १—८

४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषाटीकाभ्यां सहिता । (ज्योतिषं ३) रु० २—०

४७ फक्किकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीविरुदाङ्कितमैथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या विभूषितः । (व्याकरणं ८) रु० १—४

४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या--श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता । शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च । (वेदा०७) रु०१—४

४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः । (काव्य०४) रु० ४—०

५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमां० ४) रु० १—०

५१ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् म.म. श्रीमल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण कृता भावबोधिनी टिप्पण्या समलङ्कृतः संपूर्णम् । (काव्य ४) रु०१—४

५२ काथबोधः । साजनीकृत टीकोपेतः । दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः । रु०—८

५३ रसचन्द्रिका । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता । (काव्य० ६) रु०१—०

५४ अलङ्कारमुक्तावली । श्रीविश्वेश्वर पाण्डेयनिर्मिता । (काव्य०७) रु००—१२

५५ वृत्तरत्नाकरः-भट्टकेदारप्रणीतः । नारायणभट्टीयव्याख्यासहितः । सम्पादकनिर्मितविषमस्थलटिप्पणोपेतः । श्रुतबोधच्छन्दोमञ्जरीसुवृत्ततिलकैश्च समेतः । (छंद वि० १) १—८

५६ अलङ्कारशेखरः । केशवमिश्रकृतः । साहित्योपाध्याय श्रीअनन्तरामशास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः। (अलं०वि०१)रु० १-४

५७ शक्तिवादः । श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः । टीकात्रयोपेतः । कृष्णभट्टकृतया मञ्जूषया-माधवभट्टाचार्यनिर्मितया विवृत्या श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया विनोदिन्या च समेतः । (न्या० वि० ७) रु० २-०

५८ प्रौढमनोरमा । म. म. श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचिता तत्पौत्र म. म. श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्ययासमेता । म. म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया युक्ता । श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वमाधवशास्त्रिविरचित प्रभानामकटिप्पण्या समलङ्कृता । श्रीयुतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाव्ययीभावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटीप्पण्याऽलङ्कृता (अव्ययीभावान्तः प्रथमो भागः) (व्याकरण वि० ९) रु० ५—०

५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् । श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया, श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थविवरणेन च संयोजितम् । (कर्म० वि० ५) रु० ४—०

६० नाट्यशास्त्रम् । भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्म्मणा तथा साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन च सम्पादितम् । (नाट्यशास्त्र वि० १) रु० ५-०

६१ काव्यालङ्कारः । श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० साहित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए० साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भुमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभुषयद्भिः श्रीमदाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्थनेन सनाथीकृतः । (अलङ्कार वि० २) रु० १—८

६२ ब्रह्मवादः । गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः । श्रीगोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्यासमलङ्कृतः । तथा गोस्वामी श्रीव्रजनाथविरचितो ब्रह्मवादः । तथा शुद्धाद्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचितः । श्रीरघुनाथशास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम् । श्रीहरिशङ्कर शास्त्रि-वेदान्तविशारदेन विस्तृत् भूमिकया विविधपरिशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः । (शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) रु० १—०

६३ प्रेमरसायनम् । श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का०वि०८) रु० १—०

६४ व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् सिंहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च । श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च । (न्या० वि० ८) रु० ०—१२

६५ सिद्धान्तविन्दुः । श्रीमधुसुदनसरस्वती विरचित । श्रीभगवान्शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मानन्दविरचित न्यायरत्नावली-नारायणतीर्थ विरचित लघुव्याख्या टिप्पणीसहितः । (वेदान्त वि० ८) रु० ५—०

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मीभूतयतिकर्मनिरूपणात्मकः । महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ६) रु० १—८

६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम् । (सांख्य वि० १) रु० २—०

६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः । (कोश वि० २) रु० २—०

६९ शिशुपालवधम् । श्रीमन्माघकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्देहविषौषधिव्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वङ्कषाव्याख्यया समेतम् । (सम्पूर्णम्) रु० ३—८

६९ ,, ,, (संपूर्णम्) रफ मोटा कागज रु० २—८

७० व्याप्तिपञ्चकम् सिंहव्याघ्रलक्षणं च । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च । (न्याय वि० ९) रु० ०—८

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस.

गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक बनारस सिटी ।